Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja Arheoloogia Instituut
Arheoloogia osakond

Janika Viljat

Mustjala Võhma varane tarandkalme Saaremaal

Magistritöö

Juhendaja professor Valter Lang

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus 3

1. Kalme struktuur 9

1.1. Kivikirstkalme 9

1.1.1. I kirst 10

1.1.2. II kirst 11

1.2. I tarand 11

1.3. II tarand 13

1.4. Matused 13

1.5. Teised lisandused kalmele 16

1.6. Arutlus 17

2. Leiumaterjal 21

2.1. Panused 22

2.1.1. Käevõrud 22

2.1.2. Ehtenõelad 22

2.1.4. Muud leiud 23

2.2. Asulamaterjal 25

2.2.2. Kettad 26

2.3. Leidude paiknemine kalmes 27

2.3.1. Üldpilt 27

2.3.2. Leidude paiknemine erinevatel ajaperioodidel 28

2.3.3. Arutlus 29

3. Keraamika 33

3.1. Keraamika kalmest 35

3.2. Keraamika põlenud kivide hulgast 36
3.2.1. Jämekeraamika 36
3.2.2. Peenkeraamika ja urbsed nõud 37
3.3. Asukohaandmeteta nõud 38
3.4. Keraamika paiknemine kaevandis 39
4. Mustjala Võhma kalme Eesti varaste tarandkalmete taustal 41
4.1. Kalme saarte kontekstis 41
4.2. Mustjala Võhma kalme ja Mandri-Eesti varased tarandkalmed 46
4.3. Kokkuvõte 48
Kokkuvõte 51
Kasutatud kirjandus 55
Käsikirjad 55
Publikatsioonid 56
The early *tarand*-grave of Võhma in Mustjala parish, on the island of Saaremaa, Estonia 61
Lisa 1. Fotod
Lisa 2. Joonised
Lisa 3. Tahvlid
Lisa 4. Savinõude kirjeldused

Sissejuhatus

Saaremaa loodenurgas asuva Võhma küla ümbrusesse on koondunud mitmekesine muististekompleks, millesse kuuluvad kamberpõllud, põllukivihunnikud, kivikalmed, eriaegsed asulakohad ning ringvall-linnus, mida on peetud ka kultusekohaks (Lõugas 1973b; Lang 2007a: 93). Mustjala Võhma varane tarandkalme asub Võhma külast edela pool, väikese külavahetee ääres kõrgemal lagendikul (Lõugas *s.a.*: 4) (kaevamiseelsest olukorrast fotod 1–4). Tänapäeval piiravad lagendikku igast küljest puud ning merekallas jääb umbes 1,2 km kaugusele. Võttes arvesse maapinna kerkimist, siis võib arvata, et ajaarvamise vahetuse ajal oli kalme kaldast vaid mõnesaja meetri kaugusel. Kalme kohta pärinevad esimesed teated aastast 1922, mil seda kirjeldas Theodor Vaas kui ajaloolise aja küla- või katkukalmet, mille pikkuseks oli põhja–lõuna suunas 39 m ja ida–lääne suunas 67 m. Ta lisab ka, et rahvas nimetab seda "kiritse mäeks" (Vaas 1922: 39). Arheoloogiline uurimustöö algas Mustjala Võhma kalmel 1986. aastal, kui seoses Võhma maalinna uurimisega leirati ka piirkonna teisi muistiseid.

Järgmisel aastal alustati kalmel väljakaevamisi Vello Lõugase juhendamisel ja ENSV Tallinna Ajaloo Instituudi finantseerimisel. Lõugas lootis sealt leida Liiva-Putla tüüpi mitmetarandilise kivikalme ilma "kivikirstkalmest "ripatsita"" (Lõugas *s.a.*: 1). Kuid juba esimesel aastal selgus, et tegemist on siiski varase tarandkalmega, mis koosnes kivikirstkalmest ning lääne pool selle külge liitunud kahest tarandist. Kaevamised jätkusid ka järgmisel aastal, kui läbi uuriti kalmet ida ja lõuna pool piiranud põlenud kivide vöönd ning tarandid. Teise aasta lõpuks jäi läbi kaevamata "kivikirstkalme põhi, osaliselt II tarand ja lõunapoolse äärevare kaugem serv" (samas: 2). Väikesemahulised kaevamistööd toimusid seal seetõttu ka kolmandal aastal, kui läbi kaevati kivikirstkalme all olnud süvend ning liigutati osa müürikive. Selle kohta leidub lühike kokkuvõte vaid ENSV Teaduste Akadeemia toimetistes (Selirand & Tamla 1990: 408), kaevajate mälestused[1] ning kontekstita leiud.

[1] Kaevamistel osalesid arheoloogid Marika Mägi ja Villu Kadakas, kelle mälestusi on töös kasutatud.

Kolme aasta jooksul koguti kalmelt 320 numbrit leide (AI 5751) ning üle 19 liitri luid (Lõugas 1988). Kaevamistest on tehtud must-valged fotod, osaline leiu- ja luunimekiri ning nivelleerimisplaan algsest maapinnast, kuhu märgiti hiljem ka üksikud leiud. Kaevamistulemused on avaldatud kolmes ENSV Teaduste Akadeemia toimetiste numbris (1988, 1989, 1990). Kaevamisaruanne on kokku pandud Lõugase isikuarhiivi korrastamisel 2001. aastal tollase Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi[2] arhiivihoidja Mirja Otsa poolt. Kalme ümbrust lõhuti 2010. aastal, kui kohalik talumees kalme väliskontuurist 5 m kaugusel asunud kivihunnikust oma kiviaia tarbeks kive võttis (Kalmus 2010). Nüüdseks on kalmeala endine väljanägemine taastatud[3].

Siinkohal jõuame ühtlasi kalmega seotud problemaatikani, mis on üheks uurimustöö ajendiks. Vaatamata suuremahulistele välitöödele ja kogunenud esemelisele materjalile on meie senised teadmised Mustjala Võhma varasest tarandkalmest puudulikud. Sellele aitab kaasa tervikliku kaevamisaruande puudumine ning Lõugase nägemus, et plaanide joonistamine on liiga ebatäpne ja ajamahukas toiming. Siiski ei ole halb uurimisseis omane vaid Võhmale, sest ka mitme teise Saaremaa varase tarandkalme materjalid on läbi töötamata. Seega ongi käesoleva uurimustöö **eesmärgiks tuua Võhma kalme üldisesse teaduskäibesse läbi materjali põhjaliku analüüsi ning kalmel aset leidnud protsesside lahti harutamise**. Kuigi varaseid tarandkalmeid on Eestis palju kaevatud, ei saa nende uurimisseisuga siiski rahule jääda. Osa väljakaevatud materjale töötati küll läbi ja publitseeriti, kuid paljude kalmete puhul on välitöödel saadud andmed analüüsimata ja seega uurimistööst kõrvale jäänud. Lisaks on varaste tarandkalmete ja üldiselt vanema rauaaja kalmete uurimine jõudnud punkti, kus kasutatakse varasemaid andmeid ja seisukohti ning uusi andmeid ei koguta. Seega üritab käesolev uurimustöö seda seisu parandada ja loodetavasti taaskord äratada huvi varaste kalmete uurimise vastu.

Eesmärgist johtuvalt on töö jagatud nelja peatükki. Esimeses peatükis vaatame kalme struktuuri, selle erinevaid komponente ja eriaegseid lisandusi. Kasutades aruannet, üritan luua võimalikult üksikasjalise ettekujutluse kaevamisaegsest kalmealast ning lahti mõtestada ja

[2] Lühend AI.
[3] Saaremaa vaneminspektor Inna Ligi autorile. (september 2015)

dateerida seal toimunud protsesse. Teises peatükis analüüsin erinevaid leide – panuseid ja asulamaterjali – ning üritan neid määrata, dateerida ja võimaluse korral paigutada kalme erinevatesse osadesse. Kolmandas peatükis käsitlen leitud keraamikat ning erinevaid anumaid, mida õnnestus fragmentide põhjal rekonstrueerida, samuti üritan leitud kilde kalmealal lokaliseerida. Neljandas peatükis vaatlen kalmet saarte varaste tarandkalmete kõrval ning ka laiemalt, Eesti rannikuala varaste kalmete kontekstis. Luumaterjali käesolevas uurimistöös lähemalt ei käsitleta, sellega tegeleb oma doktoritöö raames Anu Kivirüüt[4].

Kuna kaevamiste käigus ei tehtud korralikke jooniseid ja enamik leide on sisse mõõtmata, siis tuli leida moodused puuduliku informatsiooni täiendamiseks. Selleks toimusid 2015. aasta sügisel autori juhendamisel välitööd, mille käigus kalmekoht kirjeldati, mõõdistati ja plaanistati (joonis 2). Vastav aruanne on saadaval Tartu Ülikooli arheoloogia osakonna arhiivis (Viljat 2015). Peale kalme säilinud osade plaanistamist muutus oluliseks konstruktsioonide ja kaevamistel kasutatud ruudustiku kokku viimine. Kuigi Lõugas kaevamistel kasutatud metoodikat aruandes ei kirjelda, olid siiski abiks tema fotod kalmepinnast (mõõdistamiseks kasutatud tikkude asukohaga) ning leiuandmed, kus oli kirjeldatud leiu asumist kalmeala peal või ääres, mis lubas kalme konstruktsioone siduda ruudustikuga. Konstruktsioonide ruudustikku paigutamisel selgus ka kaevamistel kasutatud metoodika – Lõugas kasutas dokumenteerimiseks 2 x 2 m suurusega põhiilmakaarte järgi orienteeritud ruudustikku, kus ida–lääne-suunalise telje väärtused olid 1–12 ja põhja–lõuna-suunalise telje väärtused A–H.

* * * * *

Kuigi mõned uurijad (Marta Schmiedehelm, Harri Moora) eristasid eelrooma rauaaega eraldi perioodina juba 1920. aastatel, kui üksikutest kivikirstkalmetest leiti hilisemasse perioodi kuuluvaid esemeid, jäi eelrooma rauaaja uurimine palju rikkama ja leiurohkema rooma rauaaja uurimise kõrval tagasihoidlikuks (Lang 2006: 81; 2007a: 85). Alles 1960. aastatel hakkas uurijate arusaam muutuma, kui rannikualadel kaevati aina enam välja väikeseid, kärjetaoliselt paiknevate taranditega kalmeid, mis mõnikord ehitati ka ümmarguse kalme külge. Nendes

[4] Anu Kivirüüt autorile (oktoober 2015).

kalmetes oli, erinevalt hilisematest klassikalistest tarandkalmetest, põletusmatuse kõrval kasutusel suuresti veel ka laibamatus ning puudus tarandkalmetele iseloomulik leiuaines. Uurijad mõistsid, et tegemist võib olla eraldi kalmevormiga (Lang 2006: 91, 92). Üheks oluliseks eelrooma rauaaja uurijaks tõusis sel perioodil Vello Lõugas (1970), lisaks on perioodiga tegelenud ka Artur Vassar (1943), Aita Kustin (1963) ja Silvia Laul (1974). Varaste tarandkalmete luumaterjaliga on tegelenud näiteks Jonathan Kalman (2000), Anu Kivirüüt (2011; 2014) jt. Praeguseks on Eestis üheks olulisemaks eelrooma rauaaja uurijaks Valter Lang (1992; 1996; 2000).

Sarnaselt Mandri-Eestiga sai ka Saaremaal varaste tarandkalmete laialdasem uurimine alguse 1960.–70. aastatel. Kuigi esimesed amatöörkaevamised toimusid seal juba 19. sajandil baltisaksa õpetlaste eestvedamisel, leidsid esimesed arheoloogilised uurimistööd aset alles 1963. aastal, kui Aita Kustini juhendamisel kaevati Liiva-Putla kalmel. Lõugase juhtimisel toimusid järgmise paarikümne aasta jooksul välitööd Lümandas (1966), Kuningustes (1971), Kureveres (1974–1975), Muhu saarel Mälas (1984–1985) ning lõpuks Mustjala Võhmas (1987–1989). 1995.–1997. aastal uuris Marika Mägi Tõnija Tuulingumäe tarandkalmet, mille alt paljastus samuti eelrooma rauaaegne kiht (Mägi-Lõugas 1997a; Mägi 1997b: 95).

Mustjala Võhma puhul on tegemist nn Kurevere-tüüpi kalmega, mille ühe osa moodustas varasem kivikirstkalme, mille külge ehitati tarandid. Kivikirstkalmeid hakati Eesti rannikualadel ja saartel rajama juba keskmisel pronksiajal, u 1200 eKr (Laneman & Lang 2013). Tegemist oli ringmüüriga piiratud kalmega, mille keskel kivikirst(ud). Seal oli kasutusel peamiselt laibamatus, hiljem hakati nendesse matma ka põletusmatuseid. Uusi kivikirstkalmeid ehitati kuni eelrooma rauaaja alguseni, kuid neid võidi ka hiljem matmiseks kasutada (näiteks Laneman 2012; Laneman et al. 2015; Lang 1996: 293). Varaseid tarandkalmeid hakati rajama juba hilispronksiajal, samaaegselt kivikirstkalmete kasutamisega. Varaste tarandkalmete hulgas on eristatud nelja alarühma, kuid peamiselt iseloomustab neid ebakorrapärane tarandite ehitus ja paigutus. Tarandeid ümbritses mõnikord ka äärevare, mis oli uurijate arvates sinna kuhjatud ehitamise ajal, tekkinud hilisema kasutamise käigus või kujutab see hoopiski eriajalisi müürivaringuid (Vassar 1943: 144, 145; Lõugas 1975; Lang 2000: 101). Varastes tarandites domineerib laibamatus (nt Võhma Tandemäe, Ilmandu, Kõmsi

jt) ja kasutusel oli ka põletusmatus, kuid aja jooksul põletusmatuse osakaal kasvas, muutudes rooma rauaajal peamiseks matmisviisiks. (Lang 2007a: 104) Uue kalmevormi taga on uurijad näinud erinevaid mõjusid, arvates, et tarandmüür kasvas välja kivikirstkalme ringmüürist või hoopis selle keskel asunud kirstust (Hausmann, Spreckelsen jt), kuid väga põhjalikult on nende küsimuste üle arutanud A. Vassar oma doktoritöös (1943: 146–160). Lisaks näeme kivikalmetesse matmisega kaasnenud rituaalset käitumist. Sageli on surnu luid omavahel vahetatud, segatud või hoopiski kalmest eemaldatud (seda näeme eriti kivikirstkalmete puhul, nt Lang 1996: 291). Mõnes kalmes on ka märke luude puhastamisest, näiteks lasti kehal ära laguneda ning puhtad luud asetati kalmele või põletati. Samuti oli kalmeriitustes arvatavasti olulisel kohal inimese kolju. (Jonuks 2009: 176)

Lisaks Eestile on varaseid tarandkalmeid samal ajal rajatud ka Edela-Soome ning idapoolse Kesk-Rootsi rannikualadel (Bennett 1975; Feldt 2003; Meinander 1969; Salo 1968; 1970). Seal on kalmetele enamasti omane samasugune neljakandiline põhiplaan (mille kõrval võib esineda ka ümmargusi rajatisi), kus esineb nii laiba- kui põletusmatuseid. Need kalmed on küllaltki varased, olles dateeritud enamasti hilispronksi- ja eelrooma rauaaja algusesse, üksikud ka rooma rauaaega. Peamisteks leidudeks olid õhukesed pronksist käevõrud, (Bräcksta-tüüpi) kaelavõrud, karjasekeppnõelad, pintsetid, keraamika jm eelrooma rauaajale iseloomulikud esemed. Varaseid tarandkalmeid meenutavaid matmispaiku hakatakse natuke hiljem, rooma rauaajal, ehitama ka Lääne-Leedus, kus need sarnanevad enam-vähem Kurevere-tüüpi kalmetega (Banytė-Rowell & Bitner-Wróblewska 2005). Nende taga on nähtud eelkõige mõjusid ja kontakte piirkondadest, kus tarandid võeti kasutusele juba varem. Uurijad on varaste tarandkalmete üheaegse lähtekohana näinud nii Rootsit kui Eestit, kust on leitud seni kõige varasemad dateeritud kalmed. Kuna võrreldes teiste aladega on neid kõige rohkem leitud just Eesti aladelt (kus meil arenesid need hiljem edasi ka klassikalisteks tarandkalmeteks), siis võib just meie piirkonda käsitleda kui kalmevormi sünni- ja tuumikala. Mitmed uurijad näevad varaste tarandkalmete levikualas ühtset kultuuriareaali, millele olid omased sarnane kalmevorm, matmisviis ja isegi esemeline materjal (Banytė-Rowell & Bitner-Wróblewska 2005; Salo 1970: 186–189). Tõenäoliselt saame sellise materjali puhul rääkida otsestest kontaktidest nende piirkondade vahel, mis olid kõige tihedamad just hilispronksi- ja varasel eelrooma rauaajal (vt ka Lang 2007a: 191). Seega võib oletada, et ka Mustjala Võhma

ja teisi varaseid tarandkalmeid kasutanud inimestel olid kontaktid eelmainitud aladega ning loodetavasti pakub leiumaterjal võimalusi neid sidemeid jälgida.

Töös on kasutatud mitmeid pronksi- ja peamiselt vanemat rauaaega käsitlevaid monograafiaid ja üksikküsimusi analüüsivaid artikleid, eelistatud on mitmete eespool mainitud autorite teoseid. Näiteks on töö seisukohast olulisel kohal Valter Langi piirkondlikud ja muud perioodi kohta avaldatud teosed, lisaks Marta Schmiedehelmi „Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.).“, kus on põhjalikult analüüsitud Virumaa materjali. Samuti olid kasulikud ka Artur Vassari „Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng“ kui ka Vello Lõugase erinevad kaevamisaruanded, uurimused ja artiklid. Lisaks on kasutatud ka näiteks Jonathan Kalmani ja Margot Lanemani uuemaid interdistsiplinaarseid uurimustulemusi ning mitmete teiste Eesti ja välismaa uurijate publikatsioone ja käsikirju. Leiumaterjali dateerimisel toetusin lisaks Langi publikatsioonidele, mis andsid pildi Põhja-Eesti esemete dateeringutest, ka Silvia Laulu teosele „Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas” ja Harri Moora “Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 N. Chr. I–II”, kus on leiumaterjali dateeritud Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kontekstis. Keraamika uurimisel ning määramisel olid suureks abiks juba eespool nimetatud uurimused eriaegse keraamika valdkonnas.

Soovin tänada oma juhendajat Valter Langi ja kõiki, kes olid abiks nõu ja jõuga: Taisi Juus, Villu Kadakas, Anu Kivirüüt, Viire Kobrusepp, Inna Ligi, Ain Mäesalu, Marika Mägi, Mirja Ots, Keiti Randoja, Ülle Tamla, Kristi Tasuja, Liivi Varul.

1. Kalme struktuur

Mustjala Võhma kalme (joonis 2, 3; fotod 1–18) koosneb, nagu juba mainitud, kivikirstkalmest, mille külge liitub lääne pool kaks tarandit, kusjuures kalmet ennast ümbritses ulatuslik põlenud kivide vöönd. Kahe esimese kaevamisaasta jooksul õnnestus Lõugasel läbi uurida enamik kalmest, kuid „kaevamata [jäi] kivikirstkalme põhi, osaliselt II tarand ja ka lõunapoolse äärevare kaugem serv“ (Lõugas *s.a.*: 2). Kolmanda kaevamisaasta tulemuste kohta on kirjutatud sama aasta kaevamiste kokkuvõttes (Tamla & Selirand 1990: 408), lisaks aitasid puudulikku informatsiooni täiendada välitöödest osa võtnud kaevajad.

1.1. Kivikirstkalme

1987. aastal puhastati terves ulatuses välja kivikirstkalme ringmüür (ruudud 5–8/C–F; fotod 5, 6, 15), mille läbimõõt oli täpselt 8 m (v.a üksikud välja langenud müürikivid). 2015. aasta välitöödel mõõdeti kalme suuruseks (müürikivide seest) põhja–lõuna suunal 740 cm ja ida–lääne suunal 680 cm. Ringmüür oli laotud 50 cm läbimõõduga graniitkividest, kuid lääne- ja põhjakaarel olid kivid suuremad, kuni 75–80 cm läbimõõduga. Kalme põhjaosas oli kolm suuremat kivi müürist välja kukkunud; Lõugas kirjeldab keskmist neist kui „ruunikivi“, kuid meie välitööde ajal selle puhul midagi erilist ei märgatud. (Lõugas *s.a.*: 11; Viljat 2015) Ringmüür oli kaetud kiviplaatidega, sealhulgas oli kasutatud ka punaseid kiviplaate, eriti lääne- ja kagukaarel. Needsamad kiviplaadid olid mitmes kohas püstiasendis ringmüüri vastu libisenud (Lõugas *s.a.*: 8). Sisetäidise moodustasid tihedalt laotud graniitkivid, mis „suuruselt olid mõnevõrra väiksemad kui ringmüüri kivid“ (samas: 11). Kuna kalme on rajatud nõlvakule, siis olid müüri vundamendikivid ida pool kõrgemal (60–70 cm kinnispunktist) kui lääne pool (50 cm või madalamal). Ringmüürist lõunapool paikneb reas neli suurt kivi. Kolmandal aastal liigutati omalt kohalt enamik kivikirstkalme müüri kive, mille alt leiti vaid üksikud savinõukillud (Villu Kadakas autorile).

Kalme suuremate kivide väljapuhastamisel leiti kivikirstkalme keskosast (ruut 7/D) palju kaltsineerunud luid (nr. 45). Need olid mullas segamini rusikasuuruste munakivide ja teravaservaliste lõhutud kivitükkidega, mille hulgas oli ka „jotnia liivakivi plaatide tükke“ (Lõugas *s.a.*: 10). Selle põletatud luude kihi all hakkas esinema ka põletamata luid (nr. 47), see vöönd ulatus edela suunas ruutu 6/D. Samades ruutudes oli ka kivikirst, kuid aruandest ei selgu, kas mainitud luud asetsesid kirstu peal või kõrval. Kivikirstkalme lademe peal täheldas Lõugas peasuurustest kividest laotud ringi (vt pt 1.5.), selle lähedalt (ruut 7/E) tuli juba kamaravõtmisel välja tugevalt kaltsineerunud luid ning pinnas oli seal „must ja nõgine“. Luude hulgas esines seal ka kasetohu tükke. (samas: 9)

1.1.1. I kirst

Kirst asetseb enam-vähem ringmüüri keskel (ruudud 6–7/D–E, foto 15) ja on loode–kagu-suunaline. 2015. aasta välitööde ajal oli keskset kirstu seda ümbritsenud, arvatavasti praktilise eesmärgiga[5] sinna jäetud kividest keeruline eristada. Samuti oli palju kive mätta all peidus, kuid sambla all tuntavad ja mõõdeti seetõttu sisse. Keskse kivikogumi keskel oli võimalik eristada umbes kolm kivirida, millest kaks läänepoolset võisid kuuluda kivikirstule. Kirstu mõõdud olid loode–kagu suunal kuni 290 cm ja edela–kirde suunal kuni 55 cm. Kirstu jalutsis (kaguotsas) oli lapik kiviplaat ja ka kirdepoolse seina ääres kaks lapikut kivi (Viljat 2015). Lõugase aruandes kirjeldatakse, et kirstu põhi oli sillutatud väikeste plaatide või lamedate pae- ja graniitkividega ning seinad ehitatud graniitkividest, mille sissepoole laotud sirged küljed moodustasid kirstu siseseina (ja täitsid ka sisetäidise rolli). Kirstu sügavus oli ühe kivi kõrgune, umbes 15–20 cm. (Lõugas *s.a.*: 11) Kirstu põhi jäi 1988. aastal üles võtmata ja selle alune läbi kaevamata.

Kirstu põhjaplaatide peal, 0,5 m kirstu loodenurgast kagu poole, olid savinõukillud (nr. 24) ja üksikud põletamata luud, sh koljutükid. Lisaks leiti kirstust veel rooma rauaaegsed riibitud pinnaga savinõukillud (nr. 45, vt ptk 3) ja kaks raudeseme katket (nr. 28, 29, vt ptk 2), mis

[5] Võimalik, et kivid jäeti kohale kirstu asukoha ja kuju säilitamiseks.

võivad kuuluda ehtenõeltele. (Lõugas *s.a.*: 10, 11) Lõugas mainib aruandes, et tema arvates oli kirstu varasemalt rüüstatud.

1.1.2. II kirst

Teist kirstu on kirjeldatud vaid mõne sõnaga 1989. aasta välitööde kokkuvõttes, kus mainiti, et „jätkati eelrooma rauaaja kivikirstkalme uurimist. Selle ringmüüri alt liivakiviplaatidest kirstust leitud lapseluustik on kalme vanim matus“ (Tamla & Selirand 1990: 408), lisaks on kirstu kirjeldanud kaevajad, kes 1989. aastal Võhma välitöödest osa võtsid. 1988. aastal avaldusid kivikirstkalme põhjal vertikaalselt seisvate kivide nukid, mida asuti järgmisel aastal uurima. Kivikirstkalme all avastati II kirst (ruudud 8/D–E), mis paiknes selliselt, et ringmüür jooksis risti üle kirstu kaguserva. Kirstust leiti ilma panusteta luustik. (Marika Mägi ja Villu Kadakas autorile) Praegu on selles kohas müürikivi all veel näha kas kivikirstkalme sillutise või kirstu katteplaadi osa. Loode–kagu-suunaline kirst on mattunud paksu kamara alla, selle põhja ei ole enam näha. Seinad on vooderdatud kiviplaatidega[6], selle mõõtmeteks on loode–kagu suunas[7] 110 cm ja edela–kirde suunas 60 cm. (Viljat 2015) Ilmselt just kirstu mõõtude ning ka sealt seest leitud õhukeste koljutükkide tõttu arvas Lõugas, et seal võis olla tegemist lapsematusega.

1.2. I tarand

I tarand avati samuti 1987. aastal ning järgmisel aastal jõuti selle uurimisega lõpule (fotod 7, 8, 14). Hallidest ja punastest graniitkividest laotud tarandmüür liitub kivikirstkalme külge lääne poolt (peamiselt ruutudes 4–5/D–F, kuid lõunaosas kuni ruuduni 7/F). Lõugas kirjeldab aruandes, kuidas I tarand ühendus kivikirstkalme külge ruutudes 7–8/F ja 7/G, kus ringmüürist varisenud plaatide peale olid asetatud esimesed müürikivid, ning ruudus 6/F, kus asetatud

[6] Välitööde ajal ei osatud kivimit määrata, võimalik, et tegemist oli graniidi või kvartsiidiga.

[7] Kuna näha olid vaid üksikud kiviplaadid, siis mõõdud said võetud mõttelistest punktidest, kus olemasolevad plaadid ristuvad.

lapik graniitkivi sulges ring- ja tarandimüüri (foto 10). Sellest kivist lääne pool kuni meetri laiuselt suured kivid puudusid, seal leidus vaid väiksemaid varingukive. Järgmine müürikivi asus ruutude 5/F–E piiril ning seegi asus ringmüüri varingu peal. Vaid I tarandi edelanurga kivi ja kaks idapoolset kivi olid asetatud otse maapinnale. (Lõugas *s.a.*: 16) Vaadates kaevamiste ajal tehtud fotosid, tundub, et I tarandi edelanurk jääb ruutu 5/F, kust see keerab tagasi ringmüüri poole, ja mainitud kivid, mida Lõugas kirjeldab kui tarandimüüri jätku, on hoopis osa teisest konstruktsioonist (foto 16). Hästi olid säilinud tarandi lõunamüür ja edelanurk, kus oli kasutatud suuri kive, põhjamüür oli paigast liigutatud ja kahe tarandi vaheseina olid puujuured nihutanud. Vahemüüri kohta arvas Lõugas, et see võis üsna oma algsel kohal olla. Kivide puhul ei olnud võimalik kindlalt öelda, kumb müüri pool oli sirge, st väljapoole suunatud. Siiski lubavad I tarandi edelapoolse nurga suured kivid, mille sirge välimine külg moodustab ilusa nurga, oletada, et esimesena rajati just I tarand. Sellele viitab ka leiuainese jagunemine kalmepinnal (vt 2.3.). Tarandi läänepiir kulges mööda 3. ja 4. ruutude piiri, vaid põhja pool kuni 10 cm kõrvale kaldudes. (samas: 17, 18) Tarandi läänemüüri pikkuseks oli 520 cm, põhjamüüri pikkuseks 180 cm ja lõunamüüri pikkuseks 480 cm (Viljat 2015).

Kamara eemaldamisel leiti 1987. aastal I tarandi keskelt (ruut 4/D) kaltsineerunud luid (nr. 1, 2), mille hulgas oli ka väikelapse koljutükke. Samas piirkonnas (ruudud 4–5/C–E, 3/E) oli näha eriti musta mulda ning ruudu 4/D lõunaosas esines samuti rohkesti põlenud luid ja koljutükke. (Lõugas *s.a.*: 7) Järgmisel aastal „sügavamale kaevates“ leiti taaskord ringmüüri kõrvalt (ruut 4/D) hulgaliselt kaltsineerunud luid ja ehtenõel (nr. 138). Veel avastati põlenud luid ruudu 4/E ida- ja kirdeosast, samuti loodeosast nii kivide vahelt kui ka maapinnalt. Tarandi- ja ringmüüri ühenduskohast, ruudust 5/F, leiti rohkesti kaltsineerunud luid, keraamikat ning panuseid. (samas: 17, 18) Samast ruudust leiti ka arvukalt lõhutud ja tules sulanud esemeid (nr. 212–221, vt ptk 2) (samas: 8). Matmise intensiivsus tarandis varieerus nähtavalt – intensiivsemalt oli kasutuses olnud tarandi lõuna- ja keskosa, kuid põhjaosas oli luid ja leide märgatavalt vähem. Sama kehtis nii tarandi ülemiste ja alumiste kihtide kui ka II tarandi puhul (samas: 17).

1.3. II tarand

Aruandes II tarandis läbi viidud kaevetöid palju ei kirjeldata. Tänu 2015. aasta välitöödele teame siiski, et tegemist on samuti hallidest ja punastest graniitkividest laotud suhteliselt korrapärase, pisut trapetsikujulise tarandiga (ruudud 2–3/D–F, varing ka ruutudes 1/D–F) (foto 9, 17). Selle läänemüüri pikkuseks oli 420 cm, põhjamüüri pikkuseks 300 cm ja lõunamüüri pikkuseks 260 cm. Tarandi lõunamüüris olid kivid võrdlemisi suured, eriti edelanurgas; lääneotsas tundus kamara all olevat rohkesti suuremaid ja väiksemaid kive. Vaatamata sellele kindlat otsamüüri seal tabada ei õnnestunud (Viljat 2015). Lõugas kirjutab II tarandi läänemüüri kohta, et see tundub olevat paigas, kuid külili vajunud (Lõugas *s.a.*: 17). Kuigi tarandi kaevamise käik ei ole teada, on aruandes siiski mõne sõnaga mainitud, et kamara võtmisel leiti loodesektoris paaris kohas kaltsineerunud luid (ruudu 2/E kagunurgas ja 3/E edelanurgas); samuti koguti mahajäänud mulla eemaldamisel luud nr. 3 (sh mäletseja põlemata hammas). Ruudus 3/E avastati nõrgalt põlenud ja kaltsineerunud luid (nr. 7 ja 8), lisaks oli ka ruutude 3–4/E tiku ümber rohkesti põlenud luid. (Lõugas *s.a.*: 7) Teisel aastal leiti tugevasti põlenud luid veel 3/C ruudu kesk- ja põhjaosast ning 3/D ruudu lõunaosast, kuid 3/D ruudu põhjaosas ei olnud ei luid ega leide. Tarandi loodesektoris täheldati, et teravaservalised ja lõhutud väikesed kivid esinesid seal, kus esines hulgaliselt ka kaltsineerunud luid. Sarnaselt I tarandiga varieerus ka II tarandis matmise intensiivsus – kaltsineerunud luid leiti rohkem tarandi lõuna- ja keskosast, kuid põhjaosas esines neid vähe. (samas: 17, 18)

1.4. Matused

Kalme kasutamist on matuste põhjal raske ajaliselt määrata, kuna käesoleva töö eesmärgiks ei ole luumaterjali osteoloogiline analüüs ega luude dateerimine. Kaevamisaruandes on kirjeldatud luude paiknemist kalmes, mis ei paku küll andmeid süvaanalüüsiks, kuid mille põhjal on võimalik jälgida kalmes esinenud üldisi tendentse. Enamiku kalme luumaterjalist moodustavad põlenud ja väga fragmentaarsed luud, vähem esineb põletamata luid ja need asuvad peamiselt kirstudes. Välitööde ajal tehtud fotodel näeb, et kamara eemaldamisel oli I kirst juba avatud, st selle peal puudusid katteplaadid. Seal sees olid vaid üksikud luud,

ehtekatked ja rooma rauaaegne keraamika; seda kõike seostas Lõugas kirstu rüüstamisega. Tühja kirstu taga võib aga olla mitu seletust.

Esiteks võib seda seostada erinevate kalmeriitustega. Kivikirstkalmete puhul on tavaline, et mingil hetkel kirst avati ning sinna maeti inimesi juurde või eemaldati luid (näiteks Kalman 1999; 2000a). Seega on võimalik, et kirst avati kalme kasutamise ajal, indiviid(id) eemaldati või maeti ümber ja matusest jäid maha üksikud luud. Kirstust leitud Nurmsi-pärane savinõu ja karjasekeppnõelte katked näitavad aga, et seda on kasutatud ka eelrooma ja rooma rauaajal. Siiski ei ole võimalik öelda, kas sel ajal pandi kirstu vaid esemed, näiteks esivanemate mälestamiseks, või ka uued luud. Kuna kirstu avamise hetkel hakkavad erinevad loodustingimused luid palju tugevamalt mõjutama, siis mida kauem ilmastik või loomastik neile ligi pääseb, seda suurem on nende kahjustumis- ja ka hävinemisvõimalus (White & Folkens 2005: 55, 56). Seega, kui luud oleksid olnud juba vanemast rauaajast loodustingimustele avatud, oleksid luud tõenäoliselt hävinud ja kirst tühi. See viitab võimalusele, et kirst oli mingil ajal suletud või täidetud, samuti võib tegemist olla hilisema matusega, mida on võimalik jälgida ka teiste kalmete puhul.

Teine võimalus on, et kirstu ei olnud algselt kedagi maetud (näiteks Loona kalme keskses kirstus oli ainult oimuehe, luid sealt ei leitud (Kustin 1959)) ning tegemist on tarandite aegse järelmatmisega, millele viitavad ka vastavaaegsed panused. Kuna kivikirstkalmest puuduvad põletamata luud või laibamatused, siis võib kalme olla pigem hiline, olles rajatud eelrooma rauaajal. Sellele viitab nii põletamata luude puudumine, v.a. kirstus, kui põletatud luude esinemine pigem kalme pealmistes kihtides. Samuti võib küll olla tegemist varasema kalmega, kuid vahetult peale selle valmimist sinna ei maetud ning esimesed matused kuuluvad alles tarandite rajamise aega – sarnane matmisviis, kus põlenud luud esinevad koos teravate kividega, esineb mõlemas kalmeosas. Kolmandaks peab kaaluma ka Lõugase välja toodud kalme rüüstamist. Sellisel juhul pidi kalme rüüstamine toimuma lähiajal, kuni luud polnud veel laguneda jõudnud, kuid üldiselt pole kirstu rüüstamise mõte kooskõlas leiumaterjaliga, kuna sellisel juhul oleksid esemed kirstust eemaldatud.

Kivikirstkalme pealmistes kihtides, kus esines ka musta mulda, oli rohkesti põlenud luid ja põlenud esemeid, mis võiksid ühelt poolt viidata sellele, et kivikirstkalme pinda on mingil hetkel kasutatud surnute põletamiseks. Võimalikke surnute põletamiskohti on leitud näiteks Mõigu-Peetrist, Proosalt, Uuskülast (Tamla 1977; Deemant 1993: 25; Lang 2000: 160), kus sellele on viidanud nõgine muld ning purunenud, tules olnud kivid, luuleiud ja panused. Kuid kuna kalmepinnal tugevas tules põlenud ja murenenud kive ei olnud, siis võiks siin pigem tegemist olla hilisema puistematusega. Nõgine pind võib aga tuleneda kalmel hiljem tehtud lõkkest, millele viitab põlenud kasetoht, mis ei jõudnud veel täiesti ära kõduneda.

Juba kamara võtmisel paistis I tarandi keskel eriti must muld ning samast piirkonnast hakati leidma ka põlenud luid, sh koljutükke. Hulgaliselt põlenud luid leidus ka ringmüüri kõrval ning tarandi- ja ringmüüri ühenduskohas, ruudus 5/F. Ka II tarandi puhul olid luuladestused sarnased, kus enam luid leidus tarandi keskel ja lõunaosas, kuid põhjaosa oli võrdlemisi leiutühi. Huvitaval kombel oli siin matuseid, mis olid pinnases segamini koos teravaservaliste lõhutud kividega. Võimalik, et tuleriidalt luid kogudes sattusid sinna hulka ka teravaservalised kivid. Kuna kivid olid aga piisavalt suured, et neid palja silmaga selgelt eristada, siis võib oletada, et tegemist ei olnud hooletusega, vaid sihipärase käitumisega. Ehk on läbi selle üritatud matuse juures esindada tuleriita, või oli sel mingi teine sümboolne tähendus. Samuti on võimalik, et kivid asetati kalmesse koos põletatud luudega, kuid need ei olnud osa tuleriidast, vaid sümboliseerisid mingit muud surmariituse või -uskumuse aspekti.

Kuidas iganes kalme kasutamist vaadata, tekivad paratamatult küsimused seal leidunud luumaterjali, eriti koljutükkide kohta. Eesti arheoloogilises materjalis on dokumenteeritud koljuga manipuleerimist või koljukultust näiteks kivikirstkalmete puhul (vt nt Vassar 1938; Kalman 1999), samuti Tõugu IIC kalmes, kus pealmistest kihtidest leitud põlenud koljuluid ei õnnestunud ühegi matusega kokku viia (Kalman 2000a). Tõugu II kahe tarandi nurkade alt leiti samuti lapsematus ja koljutükke, mida seostatakse rituaalse käitumisega. Lisaks sellele leidub mõne kalme kihtides (Võhma Tandemäe, Tõugu IIC, Tõnija Tuulingumäe) tunduvalt rohkem koljufragmente, kui tavamatuse puhul olema peaks (Kalman 2000a; 2000b; Mägi 1997b). I tarandi pealmistest kihtidest leitud koljufragmendid võivad seega viidata sarnasele kolju eraldi käsitlemisele, mida on võimalik jälgida teistegi samaaegsete kalmete puhul. Kuigi

koljukultuse mõte on intrigeeriv, ei saa ka välistada, et tegemist on vaid kaevamisaruandes välja toodud juhusliku tähelepanekuga[8] ning sellele küsimusele saab vastuse vaid peale luumaterjali põhjalikku läbi töötamist.

1.5. Teised lisandused kalmele

Peamiselt 1988. aastal läbi kaevatud põlenud kivide vöönd, mis ümbritses kalmet ida ja lõuna pool, oli mitu meetrit lai ja mitmes kohas kuni 20 cm paks. Lade koosnes peamiselt põlenud ja purunenud kividest ning suurtest, arvatavasti lähedal asunud põllult sinna veeretatud kividest. Need suured kivid asetsesid nii aluskruusal kui ka kivilademe peal ja sees. Kivilade ulatus mitmel pool kuni kivikirstkalmeni, kattes ringmüürist välja langenud kiviplaate. Peamisteks leidudeks olid mitmesugune keraamika, raudesemed ja arvatav asulamaterjal nagu jahvekivid ja kivikettad. Lõugase sõnul inimluud lademes puudusid, see-eest leidus seal loomaluid. (Lõugas *s.a.*: 14)

Lõugas märkis samuti, et põlenud kivide sees (ruudud 10/D–E) oli "paarikümne cm sügavusel mingi lapiti või üksteise peal asetsevate liivakiviplaatide vöönd", mis põhja pool lõppes lapiku graniitkiviga. Ruudus 10/F avastati aga põlenud kivide all sillutisena paiknenud suuremad kivid ning ruutude 9–10/D–E ja 10/F põhjaosast leiti põlenud kivide alt justkui lademes paiknenud põlemata graniitkivid, mille idaserval (ruudus 10/D) oli palju punaseid liivakiviplaate ja üks suur, kuni 60 cm laiune paeplaat (Lõugas *s.a.*: 15, 16). Kalme kirdeosas (ruudud 10/C–D) paiknes ovaalne kõrgem põlenud kivide hunnik, mille mõõtudeks olid põhja–lõuna suunal 2,27 ja ida–lääne suunal 1,5 m, selle kõrguseks oli umbes 20 cm kalmepinnast. Kivikuhjatise ja ringmüüri vahel oli nõgu (samas: 9).

Põlenud kivilademe piir kulges 8/A ruudu keskelt kaarjalt ruutu 10/B, läbi 11/C ruudu keskosa 12/E ruutu ja sealt mööda 12. ruutude lääneosa 12/H ruudu loodeossa. Sellest ruudust keeras põlenud kivide piir lääne poole mööda H-ruutusid kuni kalme lääneotsani (samas: 14, 15). Lademe kaugem lõunapoolne serv jäi läbi kaevamata. Kaevamiste algul oli selgelt näha

[8] Võib-olla on just koljufragmendid kõige äratuntavamad.

suuremaid, maapinnale ulatuvaid kive ka kalme läänekülje, kuid tööde käigus selgus, et neil puudus seos ülejäänud kalmega ning siingi oli arvatavasti tegemist põllukividega (samas: 6).

Kivikirstkalme kamara võtmisel tuli nähtavale peasuurustest ja suurematest kividest laotud ring või ovaal[9] (ruudud 7/C–D, 6/D), mis asetses selgelt kivikirstkalme lademe peal. Kaevamiste ajal jäi ringi seotus varasemate struktuuridega ebaselgeks. Ülejäänud kamara eemaldamisel oli pinnas must ja nõgine, kuid ei sisaldanud põlenud kive, samuti tuli sealt rohkelt leide ning põlenud kasetohtu. (Lõugas *s.a.*: 9) Enne kaevamist kalmepinnast tehtud fotodel sellist ovaali kamara all ei eristu, seega võis olla tegemist mätta või kivide eemaldamisel tekkinud kujutluspildiga. Kuna ka välitöid kirjeldavates artiklites sellist konstruktsiooni enam mainitud ei ole, siis võib-olla pidigi see jääma vaid märkuseks, mis lõpetamata aruandesse sattus.

1.6. Arutlus

Vaatamata säilinud aruande puudulikkusele on siiski võimalik, vähemalt osalise kindlusega, välja selgitada kalme rajamise käik. Esimesena rajati väikesele mere poole langevale kõrgendikule maapinda süvendatud ning kiviplaatidega vooderdatud II kirst. See erineb konstruktsiooni pooles I kirstust, kuid jälgib Saaremaal levinud kivikirstkalmete ehitamise traditsiooni. Sarnased süvendeid on leitud ka Kõmsi I, Kaseküla ja Lagedi XV kalme alt. Nendes kohtades oli tegemist algsesse maapinda süvendatud lohkudega, mis olid enamasti täidetud mulla ja kiviklibuga, Lagedi puhul oli auk ka paeplaatidega vooderdatud. Kaseküla kalmes oli lohk koos seal sees olnud graniit- ja lubjakividega tugevasti põlenud ja murenenud. (Spreckelsen 1927; Kriiska et al. 1997; Lõugas 1972) Sellistest lohkudest ei ole palju leide saadud, tavaliseks leiumaterjaliks on keraamika. Kuigi Kaseküla kalmet kasutati läbi metalliaja, jääb selle rajamisaeg vahemikku 950–850 eKr (Laneman 2012) ning arvatakse, et see lohk oli seotud seal aset leidnud kalmeriitustega (Kriiska et al. 1997). Erinevalt teistest kalmealustest lohkudest oli Võhma omas lisaks keraamikale ka (lapse)matus. Lisaks on

[9] Lõugas kasutas dokumenteerimiseks suuri, 2 x 2 m suuruseid ruute, seega võis asukohaandmete põhjal ringi suuruseks olla kuni 4 meetrit.

varasemaid kivikirste leitud ka teiste kivikirstkalmete alt (nt Kaunispe Saaremaal (Vassar 1941)). Neid lohke ja kirste on tõlgendatud kui kalme ehitamisele eelnenud ehitusohvrit või oli see seotud muu rituaalse toiminguga, seega võib ka sealt leitud luustiku näol tegemist olla rituaalse matusega, mis enne kalmekivide maha panemist selle alla sängitati. Rituaalse matusena on tõlgendatud näiteks ka Tõugu kalme nurkade alt leitud lapse luid (Lang 2000: 152).

Kui II kirst veel maapinnal eristatav oli, tõenäoliselt vahetult peale selle maapinda süvendamist, rajati sinna peale graniitkividest ringmüüriga kivikirstkalme, mille keskele ehitati graniitkividest kirst. Saaremaale on omased just graniitkividest ringmüüriga kalmed (nt Kaunispe, Loona, Kurevere, Lümanda Punapea jt), kuid neis on kirst ehitatud enamasti pae- ja liivakiviplaatidest. Seejärel täideti müüri ja kirstu vaheline ala väiksemate graniitkividega ning ringmüür kaeti (pae- ja) punaste kiviplaatidega. Punaseid liivakiviplaate on kalmetel kasutatud näiteks ka Soomes, Pohjanmaa maakonna kangurkalmetel (Botnia lahe idakallas). Seal on umbes 10%-l rannikuvöötme kalmetel kasutatud punaseid liivakiviplaate, mis on sageli kaugemalt, liivakivirikastest piirkondadest kohale toodud. See fenomen on dateeritud eelrooma rauaaega ning rooma rauaaja algusesse, harvem leidub selliseid plaate pronksiaega dateeritud kalmetel. Kuna punaste plaatidega kalmed on sageli kalmeväljal domineerivad, nii välimuse kui ka asukoha poolest, siis on uurijad neis näinud sotsiaalset lõhestumist, kus vaid kindlad inimesed maeti sellistesse kalmetesse. (Miettinen 1986; Kuusela et al. 2010 ja seal sisalduvad viited; Kuusela 2012) Keeruline on öelda, kas kalmet katnud punased liivakiviplaadid olid algse kalmekonstruktsiooni osa või on need ehk kalmele hiljem paigutatud. Samuti on raske punaseid plaate otseselt seostada Soomes levinud traditsiooniga, kuna tõendeid sidemetest Soome aladega kalmel täheldatud ei ole. Siiski näitab leiuaines, et Võhma elanikel oli sidemeid teiste meretaguste aladega, seega ei ole Soome kalmetraditsiooni levimine üle mere Saaremaale võimatu.

Arvatavasti pärast kivikirstkalme kasutusaja lõppu ehitati selle läänepoolsele küljele I tarand. Seda näitab tõik, et tarandi müürikivid asetati põhja pool ulatuslikule ringmüüri varingule, samuti mitmed n-ö „tühja ruumi“ varisenud katteplaadid. Põhja–lõuna-suunaline tarand rajati enamasti hallidest ja punastest kividest ning täideti väiksemate kividega. Tõenäoliselt

suhteliselt lühikese aja jooksul peale I tarandi rajamist ehitati sellest lääne poole ka II tarand, mille idapoolseks müüriks kasutati olemasolevat I tarandi läänemüüri. II tarand oli võrreldes esimesega korrapärasem, kuid väiksem. Mõlema tarandi lõunapoolseteks ja edelanurkade müürikivideks valiti suured kivid, mis silmnähtavalt erinevad nii kivikirstkalme kui ka tarandite teistest müürikividest. Võimalik, et kasutades kalme lõunamüüri ehitamiseks suuri kive, rõhutas see ka kalme lõunaosa või piiri tähtsust. Lõunapoolsetes müürides ja edelanurkades kasutatud punaste kivide puhul võis olla tegemist samalaadse traditsiooniga kui kivikirstkalmel kasutatud punaste plaatide puhul, mis olid samuti paigutatud lõuna- ja läänekaarele. Kalme lõunaosa tähtsust võiks näidata ka leidude paiknemine kalmes (vt ptk 2.3.) või luuleidude intensiivsus just lõuna pool. Oluliseks piirkonnaks oli tõenäoliselt ka ringmüür ning ringmüüri ja I tarandi lõunamüüri vahel moodustunud nurk (ruut 5/F) – see ruut on terves kalmes üks leiurohkemaid piirkondi. Lisaks oli huvitavaks kohaks ka neli suuremat kivi ringmüürist lõuna pool, mis moodustasid I tarandi lõunamüüriga sirge rea. Nende puhul võib olla tegemist kas III kirstu või väljakujunemata tarandiga, mis on varaste tarandkalmete puhul tavaline (näiteks Kurevere, Ilmandu) (Vaab 2003; Lang 1995). Sealt piirkonnast leiti vaid keraamikat. Kuna mõlemad tarandid on võrdlemisi suured ja korrapärased, siis tundub, et tegemist on pigem hilisemate konstruktsioonidega ajast, mil tarandite rajamise traditsioon oli juba mõnda aega levinud.

Kalmet ümbritsenud põlenud kivide lade oli sinna kuhjatud mitte varem kui peale kivikirstkalme kasutamise lõppu, kuna kivid olid kohati maha varisenud katteplaatide peal. Kivide kalmele toomist on raske dateerida, kuid seal leidunud leiuainese ja keraamika põhjal otsustades võis see toimuda keskmisel või nooremal rauaajal. Samasuguseid põlenud kive on leitud ka eriaegsetelt asulakohtadelt (nt Linnaaluste III, Ala-Pika, Lohkva), kus kivid olid seotud koldekohtadega, olles peale purunemist kuhjatud hoone kõrvale või jäätmeaukudesse (Konsa & Kivi 2012; Tvauri 2012; Roog & Malve 2012). Tundub aga, et Võhma puhul on seal lähedal asunud asulakohalt põlenud kivid veetud hoopiski kalme kõrvale ja seega kujutavad endast olmeprügi. Samasugune põlenud kivide vöönd leidus ka Tõnija Tuulingumäe tarandkalme juures (Mägi 2001). Lõugas arvas aga, et tegemist võiks olla rituaalsel eesmärgil tekitatud lademega ja sümboolse kivide viimsesse puhkepaika toomisega (Lõugas *s.a.*: 14). Kivilademe sees ja peal olid suured graniitkivid, mis on sellega samaaegselt kalme äärde

toodud ja tõenäoliselt on tegemist põllu puhastamisel sealt ära veeretatud kividega. See näitab, et ka rauaajal – kuigi mitusada aastat pärast kalme kasutamise lõppu – toimus kalme lähedal vilgas elutegevus.

Põlenud kivide all märkis Lõugas mingit teistsugust, lapiti liivakiviplaatidest ja justkui sillutisena paiknenud graniitkivide vööndit, kus esines ka punaseid liivakiviplaate ning üks suur paeplaat. Kuigi mingit müüri või kindlat konstruktsiooni seal tabada ei õnnestunud, leiti siiski lähedalt „m.a. alguse savinõukilde“ (nr. 126) (Lõugas *s.a.*: 15). Selle ala täpne seos kalmega on teadmata, kuid leiumaterjal näitab, et kalme kasutamise ajal midagi siiski seal tehti. Võimalik, et tegemist oli kalme plaanitava laiendusega, mille käigus hakati kalmeala pinda sillutisega katma ning samasse kuhjati ka uued kalmekivid, kuid mingil põhjusel jäi töö pooleli. Seal esinenud punased liivakiviplaadid võiksid ala samuti kalmega siduda. Teine võimalus on, et eelrooma või rooma rauaajal oli tegemist mingisuguse alaga kalme kõrval, kus viidi läbi teatud riitusi. Arvatava rituaalse tegevusega seotud graniitkividerohke piirkond on leitud ka Tõnija Saunamäel (Mägi et al. 2015) ning lähedalt Tuulingumäe tarandkalme kõrval avastati maasse süvendatud ning kividega vooderdatud augud (Mägi 2001).

2. Leiumaterjal

Kolme aasta jooksul koguti kalmest 320 numbri jagu leide (AI 5751), millest 222 on aruande leiunimekirjas välja toodud. Enamik leiuainesest on fragmenteerunud ja osa esemeid on tules tundmatuseni sulanud, seega neid täpselt määrata enam ei õnnestu. Peamiseks leiuaineseks olid ehted, muud väikesed esemed ja relvad (tabel 1). Kõige rohkem esines kalmes võrude ja ehtenõelte fragmente, moodustades üle poole tuvastatud panustest, kuid tuleb meeles pidada, et tegemist on enamasti katketega, eriti (karjasekepp)nõelte puhul. Lisaks oli leiumaterjali hulgas väga palju tundmatuid kivikettaid, mis on arvatavasti kalmest hilisemad ja sinna kandunud koos asula materjaliga. Asulamaterjali seas esines ka rohkelt jahvekive või lihvitud kantidega kive.

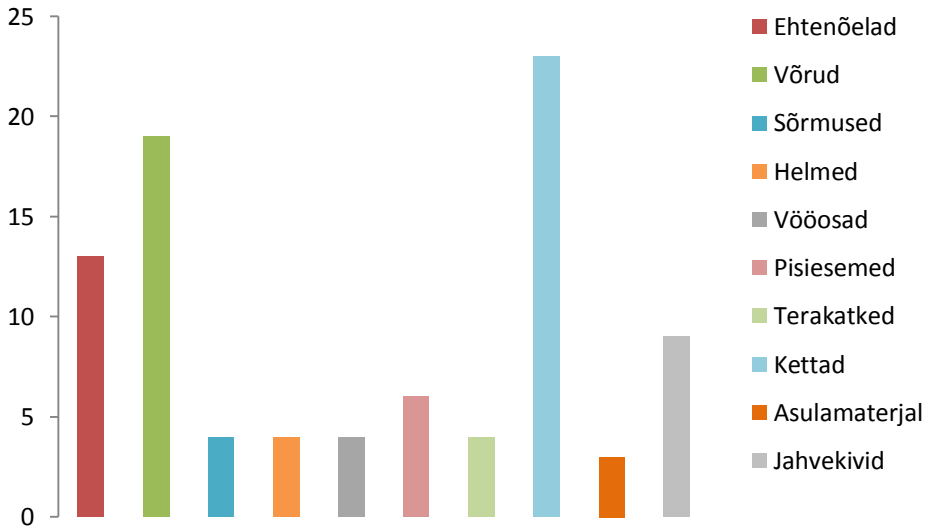

Tabel 1. Erinevate leidude esinemine leiumaterjalis

Kuna kalmet ümbritsenud põlenud kivid on arvatavasti pärit lähedalt asulakohalt, siis sellest lähtudes on ka leiuaines jagatud kaheks – panused ja arvatav asulamaterjal. Panustena on käsitletud kõiki vahetult kalmealalt leitud metallist, klaasist ja savist valmistatud esemeid, asulamaterjalina aga põlenud kivide vööndist pärit leide.

2.1. Panused

2.1.1. Käevõrud

Kalmealalt leiti nii peenikesi lamekumera ristlõikega[10] kui ka raskemaid, kas neljakandilise või ümmarguse ristlõikega võrusid[11]. Säilinud võrufragmendid olid keskmiselt 4 mm paksused ning (ahenevad) otsad olid kas vaheliti või vastamisi. Ornamenti ühelgi võrul näha ei olnud. Osa võrusid on väga väikese läbimõõduga (2,8–4,1 cm), mis praktikas mahuks kätte vaid lapsele või väga väikest kasvu inimesele. Kõikide võrufragmentide pinnad on hästi säilinud ja ükski neist ei ole tules olnud. Kuigi tundub, et enamik võrusid on juba algselt tehtud just väikesele käele, siis nr. 244 võru puhul on selle üks ots deformeerunud – võimalik, et see murti ära juba olemasoleva võru küljest. Sellist olemasoleva (spiraal)käevõru ära kasutamist väikese võru tegemisel on laialdaselt näha näitaks Liiva-Putla tarandkalme leidude juures. Enamiku terviklikult säilinud käevõrude leiukohta kalmes ei ole aga aruandes esitatud. Peenikesed lamekumera ristlõikega käevõrud on dateeritud laiemalt I aastatuhandesse (Moora 1938: 422) ning ümmarguse ristlõikega massiivsed võrud rooma rauaaega (Laul 2001: 155).

2.1.2. Ehtenõelad

Kalmelt saadi kokku 14 ehtenõela katket[12], kuid kuna need olid väga väikesed ja moondunud, siis tervete nõelte täpset arvu on keeruline määrata. Nõelad olid valmistatud peamiselt rauast, mõned üksikud katked olid ka pronksist, ning üle poole olid põletatud. Kõige enam leidus kalmes võimalike karjasekeppnõelte fragmente, millest kaks olid terviklikult säilinud – nr. 138 on 15 cm pikk ja pea ristlõige enam-vähem rombikujuline, nr. 187 on 11 cm pikk ja pea ristlõige ümmargune. Sellised ehtenõelad on dateeritud uurijate poolt erinevalt, Lõugas paigutas need 1.–2. sajandi keskele, eristades ka alatüüpe (Lõugas 1971: 26), Lang on rauast karjasekeppnõelte kasutuselevõtmise dateerinud (koos rauast lamekumerate peente

[10] AI 5751: 3, 4, 14, 19, 139, 145, 213, 216, 229, 237, 240, 244, 246, 249, 255
[11] AI 5751: 4, 214, 215
[12] AI 5751: 10, 26, 28, 29, 138, 139, 151, 187, 193, 214, 215, 217, 219, 220

käevõrudega) hilisesse eelrooma rauaaega (Lang 1996: 55, 288, 296). Rombikujulise ristlõikega nõelad on Virunuka kalme põhjal Kagu-Eestis dateeritud 4.–5. sajandisse, samas sellesse gruppi kuuluvad ümmarguse ristlõikega pronksist nõelad võisid ilmuda juba 3. sajandil (Laul 2001: 126, 127). Karjasekeppnõelad olid Eestis kasutusel aga väga pikka aega eelrooma rauaajast kuni rooma rauaajani, mõnes kohas ka kauem (Lang 1996: 55), mistõttu ei ole kalmest leitud nõelte katkeid võimalik täpselt ühte või teisse perioodi dateerida.

Lisaks karjasekeppnõeltele leiti kalmest ka kaks pronksist spiraalpeaga ehtenõela, mille pea keskosa kerkib kooniliselt esile. Nõela nr. 9 pea on säilinud peaaegu terviklikult ning selle läbimõõt ulatub kuni 4,4 cm-ni, samas nõela nr. 247 pea on halvasti säilinud – see on tules olnud ning üle nõelapea jookseb justkui sirge teraga löödud sälk, mis võib endast kujutada nn eseme surmamist – tava, mis levib koos põletusmatustega juba eelrooma rauaajal (Vassar 1943: 27; vt ka Karvonen 1998). Säilinud osa puhul võib oletada, et selle nõela pea oli suurem, kuni 6 cm. Sarnaseid spiraalpeaga ehtenõelu, mille keskosa tõuseb kooniliselt kõrgemale, on juhuleidudena Saaremaalt leitud veelgi (Lang 2007b: 183); seesugused ehtenõelad pärinevad Lääne-Leedu aladelt (näited Merkevičius 2011: 37–52) ja on seal dateeritud umbes 300–200 eKr (Grigalavičiene 1979: 31). Samaaegne ja samast suunast pärit on ka spiraalne-koonusjas pronksist oimuehe, mis kuulub kõnealuste nõeltega samasse ehtekomplekti (vt ptk 2.1.4.).

2.1.4. Muud leiud

Lisaks on kalmest leitud teisigi väikseid panuseid, sealhulgas kolm sõrmust, neli helmest, mitu pronksspiraali, üks oimuehe, relvakatkeid ja muid rõivastuse osasid. Sõrmused[13] olid kalmes peamiselt fragmentidena, vaid kaks on terviklikult säilinud. Katked olid tavaliselt lamekumera ristlõikega ning ornamenteerimata. Sõrmuse nr. 230 puhul on tegemist lahtiste otstega pronkssõrmusega, mille üks ots on paksenev ja teine ahenev. Pakseneva otsa peal on vaevu aimatavad paralleelsed pikisooned, mis jooksevad mööda sõrmusekaart (näha profiilis), selle läbimõõt on üsna suur, 2,5 cm, ning samasuguse tüübiga võiks olla tegemist ka teiste sõrmuste

[13] AI 5751, 25, 43, 230

puhul. Võimalik, et see on valmistatud aheneva otsaga käevõru fragmendist. Sarnaseid sõrmuseid on Moora dateerinud 5. sajandi algusesse ning hilisemaks (Moora 1938: 462; 1929: Tafel XXVIII: 3). Lisaks leidus kalmes üks pronksist põlenud spiraalsõrmus[14] läbimõõduga 1,2 cm, mis mahuks vaid väga väikesesse sõrme. Spiraalsõrmused ilmuvad kalmetesse peamiselt rooma rauaajal, kuigi üksikuid esineb ka juba varastes tarandkalmetes, kuid nende täpne dateerimine ei ole võimalik (Lang 2000: 142).

Leitud helmed saab jagada kaheks – klaasist ning savist valmistatud helmed. Kaks klaashelmest[15] on tumesinised ning ümmarguse või kergelt lapiku kujuga. Sellised helmed võisid kasutusele tulla juba 3. sajandil, kuid peamine kasutusaeg jääb alles 4. sajandisse (Laul 2001: 139). Läti aladel algavad selliste helmeste dateeringud samuti 4.–5. sajandist (Moora 1938: 363). Lisaks oli kalmes kaks tumedat lopergust savihelmest[16]. Kalmest leiti ka üks peenest pronkstraadist keeratud koonusjas-spiraalne oimuehe[17] läbimõõduga 1,8 cm. See on arvatavasti olnud komplektis koos eespool mainitud spiraalsete ehtenõeltega ning pärineb seega eelrooma rauaajast.

Lisaks saadi kalmest kaevamiste käigus pronksspiraale[18] (laius keskmiselt 5 mm) ning pronksist pisiesemeid[19], millest enamik on arvatavasti rõivaste kinnitusvahendid. Enamik nendest on saanud ka tules kahjustada. Lisaks leidub materjali hulgas üks lamedast pronkslindist keeratud spiraal. Pronksspiraalid on dateeritud väga pikka perioodi – arvatavasti tulid need kasutusele 3. sajandil, püsides keskajani (Laul 2001: 135; Moora 1938: 348; Selirand 1974: 127). Laul kirjutab ka, et selliseid spiraale on (vanemal rauaajal) sageli leitud koos siniste klaashelmestega (2001: 135). Lapikust pronkslindist keeratud spiraali puhul võib aga tegemist olla ka lusikotstega oimuehte keskosaga, mille sarnaseid on leitud teistest samaaegsetest kalmetest. Leitud on ka üks Volga-Okaa piirkonnast toodud naast[20], mis pärineb hilisest eelrooma rauaajast (Lang 2007b: 185).

[14] AI 5751: 42
[15] AI 5751: 5, 186
[16] AI 5751: 40
[17] AI 5751: 180
[18] AI 5751, 7, 27, 42
[19] AI 5751, 8, 41, 212
[20] AI 5751: 212

Leiuainese hulgas oli ka kolm terakatket[21] ning üks kergelt kaardus sirbitera[22]. Fragmentide põhjal ei ole aga võimalik teiste terade kuju rekonstrueerida ning kuna nuge esineb kalmetes alates eelrooma rauaajast kuni ajaloolise ajani, siis on leitud katkeid keeruline dateerida. Kuigi leitud terakatketel ei ole säilinud rootsuosa, mis on nugade puhul kõige informatiivsemaks, on siiski enamiku puhul säilinud piisavalt, et selle põhjal neid dateerida – varasemad noad olid pigem kumera ja hilisemad sirge seljaga (mitte arvestades sirpe, sirpnugasid ja vikateid) (Selirand 1974: 93, 94; Laul & Tõnisson 1991). Kuna osa leitud nugasid olid sirge, teised kumera seljaga, siis võib selle põhjal oletada, et vähemalt üks osa neist pärineb kalme kasutamise ajast, samas kui teised võivad olla ka hilisemad. Leiti vaid üks kumera seljaga noa, sirpnoa või sirbi tera, mille vanust ei ole võimalik fragmentaarsuse tõttu kindlalt määrata (mainitud tüübid esinevad eelrooma rauaajast kuni viikingiajani). Lisaks on mitmed katked põlenud ja võisid seega tules deformeeruda või on küllaltki fragmentaarsed. Lisaks saadi kalmest kolm vööpannalt[23], kaks peenikest üksteisega ühendatud ketilüli[24] ja põlenud rihmakeel[25], millest viimane on dateeritud vanemasse eelrooma rauaaega (Lang 2007b: 186).

2.2. Asulamaterjal

Asulamaterjalina vaatlen peamiselt põlenud kivide lademest saadud leide, milleks on jahve- ja ihumiskivid. Lisaks on asulamaterjali alla liigitatud ka tahutud punased kivikettad. Tõenäoliselt toodi kivid asulaprahina kalme äärde ning sellega koos sattus sinna ka muu leiumaterjal. Siiski ei saa välistada, et osa materjalist on kalme äärde asetatud tahtlikult, näiteks jahvekivide esinemine tarandkalmetes on dokumenteeritud Nurmsis, Kahalas, Muuksis jm. Vassar leiab, et jahvekive leidub leiumaterjalis kiviajast keskmise rauaajani, kuid hauapanustena esineb neid kalmetes kõige arvukamalt 3.–5. sajandi materjali hulgas (1938: 361; 1943: 127).

[21] AI 5751, 2, 16, 23
[22] AI 5751: 162
[23] AI 5751, 38, 39, 71
[24] AI 5751: 28
[25] AI 5751: 154

2.2.2. Kettad

Lisaks tüüpilisele asulamaterjalile leiti kalmelt 23 kivist tahutud ketast, millest enamik on valmistatud punasest[26] ning üks kollasest liivakivist. Ketaste väljanägemine varieerub, nende läbimõõt on keskmiselt 6 cm ringis ning paksus 1,4 cm, kuid on ka suuremaid ja väiksemaid. Peale Mustjala Võhma kivikalme on sarnaseid kivikettaid leitud ka teistelt Saaremaa muististelt.

Üks kiviketas on pärit Kurevere varase tarandkalme „suurest ringist" (Vaab 2003: 29), mille puhul Lõugas oletas, et tegemist on vanima leiuga kalmes (Lõugas 1977: 49). Vaab dateeris ketta kaasleidude põhjal eelrooma rauaaega, nentides siiski võimalust, et kiviketas võis kuuluda kõige varasema ehk pronksiaegse matuse juurde (Vaab 2003: 29). Lisaks on leitud kivikettaid ka Paatsa asulakohalt, sepikojaasemelt ning linnusest, kokku 25 ketast või toorikut. Jüri Peets kirjeldab neid samuti kui liivakivist valmistatud, üsnagi rohmaka väljanägemisega kettaid, millest üksikud on korrapärasemalt viimistletud. Väiksemaid kettaid on peetud värtnakedra toorikuteks, suuremaid aga võrguraskusteks ja –ankruteks. Kettaid on leitud kihtidest, mis on dateeritud vahemikku 1054–1273. Kaks ketast leiti ka ahjujäänuste alt, kuuludes 11.–12. sajandisse (Peets 2008: 181–197, 239). Lõugas on neid pidanud ka teadmata otstarbega või lõpetamata esemeteks (Lõugas 1989: 328–329).

Sarnaseid kettaid on leitud ka Soomest, kus neid teatakse kiviaja lõpust kuni rauaaja lõpuni. Selliseid kettaid toodi päevavalgele muuhulgas Liedon Vanhalinna linnamäelt, mille puhul Jukka Luoto oletab, et tegemist võis olla leivaküpsetamiseks mõeldud alustega. Siiski tõdeb Luoto, et selle eesmärgiga neid tõenäoliselt linnuses ei kasutatud, kuna läbimõõdult on need liiga väikesed, vaid 3,2–8 cm (Luoto 1984: 102, SBA, SBB). Ta seostab neid pigem samaaegsete ketastega, mille keskele puuriti auk ja seejärel üles riputati. Kivikettaid on teada ka Luistari kalmistu eriaegsetest matustest (Lehtosalo-Hilander 2000: joonis G 780, 798, 833, 895; Peets 2003: 197).

[26] Tõenäoliselt on tegemist kvartsiidiga (teada ka kui jotnia liivakivi) – mineraal, mis on tekkinud liivakivi moondumisel (TÜ geoloogiamuuseumi kogud, http://www.ut.ee/BGGM).

Mustjala Võhma kalme puhul leiti kivikettad kalmet ümbritsenud põlenud kivide vööndist, mis on tekkinud peale kalme kasutamise lõppu (vt ptk 1.5.). Paatsa dateeringute põhjal võib oletada, et kettad on asulaprahiga koos kalmele jõudnud, kuid siiski ei saa väheste andmete tõttu välistada ka sakraalseid tagamaid.

2.3. Leidude paiknemine kalmes

Järgnevalt käsitlen leidude paiknemist kalmepinnal. Leiud on joonisele kantud kasutades leiunimekirjas sisaldunud leiuandmeid. Problemaatiline on siinkohal asjaolu, et sageli on leiud nimekirjas vaid ruudu täpsusega (näiteks 1/A), mõnikord on täpsustatud ka, millises ruudu osas see paiknes. Juhtudel, kus leiuandmetes ongi esitatud vaid ruut, on leid märgitud ruudu keskossa, seega sellised kogumid tuleks tähelepanuta jätta. Lisaks puuduvad joonistelt viimase aasta leiud, mille leiuandmeid säilinud ei ole, seega võivad esitletud tulemused olla esialgsed ning muutuda andmete täienemisel. Leidude paiknemise kohta on lisatud üldine joonis (joonis 4), kus on eristatud panused, asulamaterjal ja keraamika (joonised 5–7). Keraamika paiknemist kalmes vaatleme järgmises peatükis. Lisaks käsitleme eraldi leidude dateeringuid ning kuidas eriajalised leiud kalmel jagunevad. Siinjuures tuleb meeles pidada, et leidude dateeringud ei ole tihti kuigi täpsed ning asjad võivad olla kasutuses pika perioodi vältel, seetõttu on mõned leiud ära toodud mitme eri perioodi kajastava joonise peal. Kuigi leiunimekirjas on esitatud ka leiu kõrgus kalmes, siis neid andmeid siinkohal kasutatud ei ole. See tuleneb sellest, et täpset 0-punkti pole võimalik tänapäevasel kalmealal määrata[27] ning kuna kalme asub künkal, siis leidude kõrgusandmeid ning praegust maapinda ei hakatud kokku viima.

2.3.1. Üldpilt

Leidude joonisele kandmisel näeme, et kõige rohkem koonduvad need taranditesse ning vahetult tarandimüüride taha. Lisaks joonistub leiurohkuse poolest välja põlenud kivide lade

[27] Kalmest 5 m lõunapool asunud 0-punkti polnud võimalik maastikul üles leida, kuna see ala oli kaetud arvatavasti kalmelt eemaldatud kividega. Samuti lõhuti just selles piirkonnas 2010. aastal kalmeala, mistõttu isegi 0-punkti leidmisel ei ole võimalik kindlalt väita, et see omal kohal asub.

kalmest ida- ja lõuna pool. Panustena tõlgendatud leiud koonduvad vahetule kalmealale, samas kui asulamaterjal paiknes kalmest väljaspool. Kivikirstkalmes koonduvad leiud, milleks olid peamiselt ehtenõelade katked, koos keraamikaga kalme lõunaossa. I kirst oli peaaegu leiutühi, seal leidus vaid üksikuid ehtenõela katkeid ja keraamikat. I tarandis koonduvad leiud tarandi keskossa, ringmüüri äärde ning tarandi lõunamüüri idaotsa juurde, ruutu 5/F. See ruut on ühtlasi üks kõige leiurohkemaid piirkondi terves kalmes, kus esines nii eriaegseid panuseid, keraamikat kui ka matuseid. II tarandi puhul oli kõige suurem leiukontsentratsioon tarandi keskosas ja eriti kagunurgas. Mõlema tarandi puhul esines leide ka lõunapoolse tarandimüüri taga, samas tarandite põhjaosa oli võrdlemisi leiuvaene. Ulatuslik põlenud kivide lade eristub leiumaterjalis selgelt oma keraamikarohkuse poolest (vt ptk 3.4.). Kalmest kirde pool paiknenud ovaalne kuhik küll leiuplaanil välja ei joonistu, kuid ruutudes 9/D–E on võimalik jälgida kirjeldatud nõgu, mis kuhikut kalmest eraldab – seal leiud peaaegu puuduvad. Kõnealune kuhik võis tekkida põlenud kivide kuhjamise tulemusena, kus selleks kivikalme äärest kive võeti, jättes sinna järele süvendi.

2.3.2. Leidude paiknemine erinevatel ajaperioodidel

Eelrooma rauaaega (5. sajand eKr–1. sajand pKr) (joonis 8) on leiuaineses dateeritud spiraalpeaga ehtenõelad ja spiraalne oimuehe, pronksist ehtenaast ning rihmakeel. Kuna karjasekeppnõelte dateeringuid pole võimalik esialgu täpsustada ning mandril püsisid nad kasutusel ka pärast eelrooma rauaaega, siis on need esemed välja toodud nii eelrooma kui rooma rauaaja joonistel. Enamiku leidude asukohad on leiunimekirjas olemas, vaid ühe spiraalpeaga ehtenõela kohta andmeid napib. Panused paiknevad nii kivikirstkalmes kui ka mõlemas tarandis. Huvitaval kombel koonduvad kõik leiud kalme lõunamüüri äärde, välja arvatud üks spiraalne oimuehe, mis leiti tarandimüüri tagant. Olulise piirkonnana tõuseb kalmes esile ruut 5/F. Huvitavat mõtlemisainet pakuvad ka kaks spiraalpeaga ehtenõela, millest üks on surmatud ning põletatud, teine aga peaaegu terviklikult säilinud.

Varasesse rooma rauaaega (1.–3. sajand) (joonis 9) võib dateerida käevõrude ja ehtenõelte katked. Sarnaselt eelmise perioodiga näeme ikka veel leidude koondumist kalme lõunapiiride

äärde, seda nii tarandites kui kivikirstkalmes. Kivikirstkalmes märgitud leidudeks on ikka veel ehtenõelade (st karjasekeppnõelte) katked. I tarandis koonduvad leiud endiselt lõunamüüri lähedusse, kuid panuseid leidub nüüd ka kalme keskosas ning ringmüüri ääres. II tarandis panuste rohkus suureneb ning need hakkavad levima kalme keskosasse. **Hilisel rooma rauaajal** (3.–5. sajand) (joonis 10) on tõenäoliselt kalmesse asetatud klaashelmed, mitu sõrmust ning muud eespool mainitud pisiesemed nagu spiraalid, vöörõngad jm. Panuseid leidub ikka veel üle terve kalmeala, kuid nagu varemgi, koonduvad leiud peamiselt taranditesse. I tarandis võib näha muutust: kalme lõunaosas on leide vähem, silma paistab vaid veel ruut 5/F. Nüüd on suurem osa leidudest hoopiski kalme keskosas. Ka II tarandis on leide rohkem ning need paiknevad samuti kalme keskosas ning lõunaosas.

Leiud, mis on dateeritud **nooremaks kui 5. sajand** (joonis 11), on osade relvade katked, väiksemad panused nagu osa ehteid ja vööosad. Kuigi osa relvasid võidi kalmesse panna ka juba varasematel perioodidel, siis tuleks osa nuge nende kuju põhjal käsitleda pigem hilistena. Leiud koonduvad peamiselt tarandite lõunaossa, samuti on üks noakatke leitud I kirstu lähedalt. Noakatkete puhul on probleemiks nende fragmentaarsus, mistõttu neid täpsemalt dateerida ei saa ning seega võib nende näol tegemist olla hoopis varaste leidudega. Üks relvaleid saadi ka kalmest lõuna pool ning selle puhul võib olla tegemist pigem hilise asulamaterjaliga. Samamoodi ei saa leitud jahvekivide puhul välistada, et need kanti kalmele juba tarandite kasutamise ajal. Nooremasse rauaaega võiksid kuuluda kivikettad ning muu asulamaterjal, mis koonduvad kalme ümber, põlenud kivide lademesse. Kuigi Paatsast leitud ketaste dateering on hiline, siis ei välista see, et need olid kasutusel ka juba varasematel perioodidel.

2.3.3. Arutlus

Kuigi kõigi leidude asukohta pole võimalik kindlalt määrata, on suuresti läbikaevatud kalmealal siiski võimalik näha eriaegseid kasutusmustreid. Kuigi kalme ühe osa moodustab kivikirstkalme ja oleks oodanud ka pronksiaegseid panuseid, pärinevad varaseimad leiud siiski alles eelrooma rauaajast. Arvatavasti maeti kivikirstkalmesse algselt ilma panusteta. Teiselt

poolt võib see asjaolu viidata ka sellele, et kivikirstkalme rajati suhteliselt hilja, pronksi- ja eelrooma rauaaja vahetusel. Samas on kivikirstkalme alale toodud esemeid läbi vanema rauaaja ning selle ringmüüril on vähemalt veel I tarandi kasutamisajal ning ehk ka hiljem olnud teatud sügavam tähendus.

Leidude paiknemise analüüs ei näidanud selgelt I ja II tarandi ajalist erinevust, mõlemas tarandis oli leiumaterjal suhteliselt samaaegne, seega võib kahe tarandi vaheline ajaline erinevus olla samuti võrdlemisi väike. Eelrooma ja varasel rooma rauaajal koondusid leiud peamiselt tarandite lõunamüüride lähedusse, eriti II tarandis, kuid panuseid leidus ka I tarandi keskosas, kus tarandi läbimõõt on kõige väiksem ning ringmüür lähedal. Rooma rauaaja jooksul II tarandis leidude arv suureneb ning need hakkavad levima rohkem tarandite keskossa. Tundub, et rooma rauaajaga intensiivsem panuste kalmesse asetamine lõpeb, kuid on võimalik, et esineb üksikuid hilisematest perioodidest pärit leide ja ehk ka matuseid. Hilistena tõlgendatud terakatked on jällegi sellised esemed, mille täpset dateeringut ei ole võimalik anda ning on võimalik, et tegemist on rooma rauaajal kalmetesse pandud panustega. Läbi kasutusaja on oluline olnud ruut 5/F, kus paiknes I tarandi lõunamüüri osa ning lähedal ka kivikirstkalme ringmüüri ja tarandimüüri ühenduskoht. Seal on kõige enam panuseid eelrooma ja varasest rooma rauaajast, kuid hilisel rooma rauaajal panuste arv kahaneb.

Kalmega samaaegseid leide (oimuehe, spiraalpeaga ehtenõel, vanema rauaaja keraamika) esineb aga ka sellest väljaspool, müüridega piiratud ala taga, milleks võib olla mitu seletust. Esiteks peab kaaluma võimaliku äärevare olemasolu. Saaremaa kalmetes ei ole enamiku puhul äärevaret mainitud, kuid on võimalik, et need on ära küntud; vaid Liiva-Putla kalmel on äärevaret dokumenteeritud. Võhma aruandes ei kirjelda Lõugas eraldi äärevaret, kalmet ümbritses vaid põlenud kivide vöönd, mis kohati ulatus kuni kalmemüürideni. Võimalik, et Võhmas ei saanud äärevaret põlenud kivide all enam eristada, kuid see tundub Lõugase kogemusi arvestades vähe tõenäoline. Samuti ei saa vaid üksikute leidude paiknemise tõttu oletada, et seal on tegemist just äärevarega. Teoreetiliselt on võimalik äärevarena tõlgendada kivikirstkalme varingut (vt ka Lõugas 1975), mille peale oli rajatud tarandmüür ja mida kohati katsid põlenud kivid. Kuna aga aruandes seda eraldi kirjeldatud ei ole, siis selle ulatus on ebaselge ja seetõttu raske siduda kindlate leidudega. Siiski osa leidude või keraamika

paiknemine tarandimüüri taga või seos kivikirstkalme müürist välja langenud plaatidega lubab oletada, et nendel kividel võis kalme kasutusajal olla oma tähtsus ja võimalik, et see toimis tarandite kasutamise ajal äärevarena. Kui räägime leidude paiknemisest tarandimüüri taga, siis peame ka arvestama asjaoluga, et leide on omal ajal liigutatud või on need kalme lagunemisega seoses sealt väljapoole kukkunud. Leidude hilisemale käsitlemisele võivad osutada leitud spiraalpeaga ehtenõelad, mis võiksid olla ajaliselt üheaegsed, kuid mida on täiesti erinevalt koheldud. Üks nendest on säilinud peaaegu puutumatult, samas kui teine on põletatud ning surmatud. See viitab võimalusele, et mingil hetkel on üks nõeltest kalmest välja võetud või ehk kalmemüürist välja pudenenud ning uue kombe kohaselt ümber maetud. Seega on võimalik, et nii mõni teinegi ese on kalmealal „liikunud". Lisaks võib nende näol, eriti keraamika puhul, olla tegemist rituaalide käigus maha jäänud asjadega.

Kuigi kalmes esineb nii eelrooma kui rooma rauaaegseid leide, siis paistab silma kindlalt varase rooma rauaaja leidude puudumine. Karjasekeppnõelad ja käevõrude katked, mis võisid kasutusel olla pikka aega, saab vaadata nii varasemate kui hilisematena, seega ei ole leide, mida saab kindlalt dateerida just 1.–2. sajandisse. Samasugust tendentsi võib jälgida ka teiste Saaremaa ja Ranniku-Eesti varaste tarandkalmete puhul. Ühe võimalusena võib sellise ühe perioodi leidude puudumise taga näha lühiajalist suundumust matta surnuid ilma panusteta. Kuna sellele perioodile eelneb ja ka järgneb panustega matmine, siis võib see näidata mingeid suuremaid muutuseid tolleaegses matmiskombestikus. Samuti on võimalik, et selles näeme suuremat pausi varastesse tarandkalmetesse matmisel. Kuna selline käitumine ei ole omane ainult Mustjala Võhmale, siis ei saa olla tegemist vaid regionaalsete muutustega ning selle taga võivad olla suuremad ühiskondlikud või uskumuslikud põhjused. Lõpuks jääb ka võimalus, et 1.–2. sajandi leiuaines saartel ja Lääne-Eestis ei eristugi varasemast või hilisemast ainesest.

Peale rooma rauaaega panuste arv kalmes väheneb, vaid üksikud leiud on dateeritud nooremaks kui 5. sajand. Kuna kõik sellised pisipanused koonduvad II tarandi keskossa, läänemüüri lähedale, siis võis seal tegemist olla lühikese aja jooksul maha pandud esemetega, mis näitab lühiajalist II tarandi kasutamist peale rooma rauaaja lõppu. Hiliseid leide on kaevatud alal vähe ning need on pigem seotud lähedal paiknenud asulakohaga ning kalme

ümber toimunud põlluharimisega. Kalme äärde kuhjatud suured põlukivid näitavad, et põlenud kivide kalmele vedamise ajal hariti lähedal ka põldu, mille puhastamisel kivid sinna veeretati. Põllutööga võivad seotud olla näiteks katkise sirbi tera või ka luisk, mis võisid maha jääda töö käigus või katki minnes visati need juba kalme äärde kuhjatud asulaprahi hulka.

Üldist leiupilti vaadates tundub aga, et Mustjala Võhma varase tarandkalme puhul on tegemist võrdlemisi lühiajalise kalmega. Kalme rajamisaega pole küll võimalik vaid leidude põhjal määrata, kuid seda kasutati panustega matmiseks alates hilisest eelrooma rauaajast (periood, mis on dateeritud u 200 eKr–50 pKr). Just hilisel eelrooma ja rooma rauaajal kasutati kalmet arvatavasti ka kõige intensiivsemalt, mida tõendavad arvukad leiud. Kuigi tõenäoliselt on kalmel leide ka järgmistest perioodidest, siis panuste põhjal tundub, et hilisemaid matuseid kalmel enam ei esine.

3. Keraamika

Keraamika analüüsimise võib jagada neljaks etapiks (Horejs et al. 2010 järgi). Esmalt on oluline tutvuda allesoleva keraamikahulgaga, et enda jaoks selgeks teha selle parameetrid nagu näiteks kildude arv, kasutatud savimass, esinevad pinnatöötlused ja võimalikud ornamendid. Lisaks on oluline märkida ja arvesse võtta keraamika hoiustamistingimusi. Tundub, et Võhma keraamikat ei ole peale kaevamiste lõppu veega puhastatud, kuna paljude katkete küljes on veel lahtist mulda; samas on mitmeid katkeid kokku liimitud. Lisaks on materjal sageli hoiustatud karpides hulgi[28], mistõttu on killud edasi murenenud. Teiseks on oluline kasutada ühtset terminoloogiat keraamika kirjeldamisel; mina kasutasin kildude kirjeldamiseks kolmest jaotust – jäme-, peen- ja urbne keraamika (näited tahvel 2). Jämekeraamikaks liigitasin robustse, tavaliselt paksuseinalise keraamika, mille vormimismassis oli kasutatud rohkem keskmist ja jämedat kivipurdu (vastavalt 1–2 mm ja üle 2 mm); peenkeraamikana käsitlen õhukeseseinalisi, hästi töödeldud ja mõnikord ka lihvitud anumaid, mille vormimismassis leidub peent või jämedamat liiva, mõnikord ka väikest purdu (alla 1 mm). Lisaks tõin eraldi välja urbse keraamika – nõud, mis on sarnased peenkeraamikaga, kuid mille vormimismassi oli arvatavasti segatud orgaanikat[29], mis põletamisel sealt välja sulas ja jättis järele urbsed pinnad.

Kolmandaks on oluline selge ja arusaadav dokumentatsioon. Lähtudes keraamika parameetritest ja uurimisküsimustest, kirjeldasin võimaluse korral selle vormimismassi, pinnatöötlust, põletust, seinapaksust ja värvust, lisaks tegin võimalikult paljudest serva- ja põhjakatketest joonised. Tänu põhjalikule dokumentatsioonile peaks hiljem olema võimalik eristada erinevaid anumaid, mis aja jooksul kalmesse sattusid. Üsna kiiresti sai aga selgeks, et materjali hulgas on palju üksikuid serva- või põhjakatkeid, millele n-ö kaaslasi ei leidunud. Nende puhul võib olla eelkõige tegemist koos muu asulaprügiga kalme äärde kandunud katketega, kuid ei saa ka välistada, et need on kalmealale sihipäraselt asetatud (vrd Lang 2000: 117). Toetudes eelnevale dokumentatsioonile, tuleb lõpuks keraamika analüüsida. Saaremaa vanema rauaaja keraamikat on oma uurimustöös käsitlenud vaid üksikud uurijad ning sageli

[28] Näiteks oli alanumbri 51 all 886 katket.
[29] Liiva-Putlas ja Mälas on savimassi lisatud näiteks paepurdu, mis välja sulades jättis pinna urbseks.

on tegemist pelgalt ühe objekti kaevamistejärgse analüüsiga. Kalmest leitud keraamikat on analüüsinud näiteks Lea Kungla (1967), kes töötas läbi Liiva-Putla leiumaterjali, ning Helen Vaab, kes analüüsis põhjalikult Kureverest leitud savinõukilde (2003). Tõnija Tuulingumäe materjali on vaadelnud Marika Mägi (1996; 2001). Mandril on vanema rauaaja kalmete keraamikaga tegelenud mitmed uurijad, nendest esimeste seas olid Harri Moora (1929; 1938), Artur Vassar (1943) ja Marta Schmiedehelm (1955), kes analüüsisid peamiselt tarandkalmete materjali. Ka siis, kui hakati kaevama esimesi varaseid tarandkalmeid, käsitleti nende leiumaterjali koos tüüpiliste tarandkalmetega varase rooma rauaaja kontekstis (Lõugas 1970; Laul 1974; Luik 1986). Kui hiljem saadi aru kalmevormi kronoloogilisest erinevusest, hakati ka nende leiuainest vaatlema õiges ajalises raamistikus (näiteks Lang 1993; 1996; 2006b). Käesolevas töös toetutakse suuresti Valter Langi tulemustele, kes on põhjalikult käsitlenud nii mitme (varase) tarandkalme kui ka Iru kindlustatud asula keraamikat.

Kahe esimese kaevamisaasta jooksul saadi kalmest kokku üle 3000 katke, millest umbes 2900 kildu pärines ainuüksi põlenud kivide lademest. Siiski ei ole osa keraamikat võimalik täpsemalt kaevandis tagantjärele lokaliseerida, kuna selle kohta puuduvad leiuandmed. Viimasel lugemisel oli hoidlas kokku **4088 kildu**, millest 3581 (88%) oli jäme-, 99 (2%) peen- ja 408 (10%) urbne keraamika. Hoolimata kildude suurest hulgast sai ainult 935–1250 katket (23–30%) siduda kindla anumaga[30]. See tulenes suuresti asjaolust, et ühe alanumbri all oli kohati väga palju kilde, mille läbi töötamine oli sarnase pinnatöötluse, savimassi ja kuju tõttu keeruline. Lisaks võisid vaadeldud omadused ühe nõu ulatuses olla küllaltki muutlikud. Leitud keraamika savikoostises oli kasutatud peene- või jämedateralist liiva ja peamiselt läikivat väikese- kuni suureteralist purdu, välja arvatud urbse keraamika puhul. Nõude põletusaste ning värv varieerusid, kuid enamik nendest olid hästi põletatud ja korralikult vormitud ning ka suured robustsed nõud olid enamasti (rohmakalt) silutud. Nõude suurus on samuti väga erinev, enamiku suuava läbimõõt jäi siiski 10–20 cm vahele, kuid leidus ka suuremaid ning väiksemaid nõusid. Leiumaterjalis oli võimalik rekonstrueerida **vähemalt 80 savinõu**, millest suurem osa oli esindatud küll ainult ühe killuga (N40–N80). Kõikide nõude kirjeldused ja profiilid on esitatud lisades (tahvlid 3–11, lisa 4). Kuna kalmealal on kaks selget, tõenäoliselt eriajalist, kihti, siis on ka keraamika parema arusaamise eesmärgil jagatud kahte suuremasse

[30] See tähendab, et tegemist oli kas serva- või põhjatükkidega, mille abil nõusid eristada.

rühma – kalmest ja põlenud kivide lademest pärit katked. Selle jaotuse aluseks on kasutatud leiunimekirjas oleva 222 leiu asukohaandmeid (näiteks 1/A põhjaosa, vt ka ptk 2.3), mille põhjal oli võimalik eristada kalmepinda ja kiviladet selle ümber. Kuna põlenud kivide alalt saadi keraamikat niivõrd palju, siis on see omakorda jagatud kolmeks alagrupiks.

3.1. Keraamika kalmest

Kalmest leiti kaevamiste ajal nii jäme-, peen- kui ka urbset keraamikat, millest viimast esines kõige rohkem. Kalmest pärit kildude seas[31] oli võimalik eristada üheksa erinevat nõu, millest nelja profiili oli ka võimalik rekonstrueerida (tahvlid 3, 4). Kahe nõu puhul (N2, N4) oli tegemist kumera õlaga ning S-kujulise, väljapoole pööratud servaga anumaga, mille savikoostises esines peent purdu või liiva ning mõlemad olid silutud, ornamenteerimata pindadega. Sarnast keraamikat tuntakse Eesti materjalis Ilmandu keraamikana, mis on dateeritud pronksiaja lõppu ja eelrooma rauaaja algusesse (Lang 1996: 53, joonis 13:1). Kolmas rekonstrueeritud nõu (N6) on lameda põhjaga, mis õlast pöördub sissepoole, moodustades purgisarnase nõu. Savikoostises on keskmist läikivat purdu ning nõu pinda katavad õrnad riiped. Leitud anuma puhul on tegemist Nurmsi jämekeraamika stiili kuuluva nõuga, mis kuulub rooma rauaaega (Vassar 1943: 128–133; Laul 2001: 174). Neljandal nõul (N53) on nelinurkne serv ja tugev kumer õlg. Ülejäänud tuvastatud nõud esinesid peamiselt üksikute fragmentidena ning nende puhul ei olnud võimalik kuju tuvastada. Üks nõu (N3) oli kaunistatud nöörivajutistega, mis paiknesid nõu serval ning õlal, moodustades seal siksak mustri. Teiste nõude (N1, N51) puhul oli samuti tegemist poorse keraamikaga, mis jälgis üldjoontes vanema rauaaja peenkeraamika traditsiooni. Urbse keraamika kildudel ei olnud ornamenti säilinud.

[31] AI 5751: 1, 6, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 44, 45, 73, 146, 147, 155, 156, 185, 188, 190, 191, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202

3.2. Keraamika põlenud kivide hulgast

Põlenud kivide hulgast saadud keraamika[32] (tahvlid 5–9) erines hoopiski kalmekeraamikast, kuna siin leidus rohkesti jämekeraamikat, vähem aga peen- ja urbset keraamikat. Kildude hulgas oli erinevate nõude eristamine palju keerulisem, kuna materjalimassis orienteerumine oli raskendatud tänu selle hulgale, samuti võisid ühe nõu katked pärineda palju suuremalt alalt ja olla seega mitme erineva alanumbri all. Samuti ei olnud võimalik enamikku keraamikast täpsemalt määrata kui I aastatuhande II pool; peamised eristatavad tüübid olid Iru jäme- ja peenkeraamika (näited Lang 1996: joonised 33–37). Lõugas on kirjutanud, et „kiviprügi hulgas [oli] arvukalt mitmesugust vanema rauaaja keraamikat“ (Lõugas 1988: 350), kuid seesuguse dateeringuga ei saa nõustuda.

3.2.1. Jämekeraamika

Leitud keraamikast moodustab enamiku rohmakalt valmistatud jämekeraamika, mille savimassis on kasutatud nii liiva kui ka väikese- kuni suureteralist kivipurdu. Anumate pinnad on enamasti rohmakalt silutud, värvides domineerivad nii pruunid kui ka punakad toonid ja nõud on valdavalt korralikult põletatud. Fragmentide hulgas esineb rohkesti nõupõhjasid, kuid leidub ka suuremaid serva- ning küljekatkeid, nõud ise on küllaltki paksuseinalised. Põhjade keskmine läbimõõt jääb 12–20 cm vahele ning ka suuavade läbimõõt on küllaltki suur, 18–35 cm, nende seinapaksus jääb 6–9 mm vahele, kuid mõned põhjad on ka paksemad, 11–13 mm. Kõige sagedasem nõutüüp on suur püstiste sirgete seintega ämbri sarnane või kumeraõlgne nõu, mis vastab Iru jämekeraamika vastavatele tüüpidele (näited Lang 1996: 91, 92, joonised 35–37).

Kuigi ühegi nõu pinnal mingit kindlat ornamenti eristada ei õnnestunud, oli anuma N13 serv

[32] AI 5751: 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 121, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 148, 149, 150, 152, 159, 164, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 176, 179, 181, 189, 197, 203, 204, 205, 206

ühe fragmendi puhul kokku näpistatud ning seal oli näha küünejälge. Kuna selline detail oli dokumenteeritav vaid ühe fragmendi peal ning nõu ei olnud terviklik, siis ei ole teada, kas tegemist oli tervet anuma serva hõlmanud töötlusega. Mõne nõu puhul (N8, N18, N20) oli selgelt eristatav ka serva alla pressitud süvend, mis on omane Iru BIIb rühmale (Põhja- ja Lääne-Eestis dateeritud 7.–8. sajandist viikingiaja lõpuni (Lang 1996: 90)). Ka teistel fragmentidel leidus pinnale tõmmatud kriipse, kuid pole võimalik öelda, kas need olid taotluslikud või kasutamise käigus tekkinud kahjustused. Huvitav oli ka N31 – väike munakujuline anum vaid 7 cm suuruse suuavaga; võib-olla oli selle nõu puhul tegemist joogitopsiga. Lisaks tuvastatud anumatele leidus ka fragmente, mida ei olnud võimalik ühegi olemasoleva nõuga siduda ning mis hakkasid silma oma erilise pinnatöötluse poolest. Mitmel killul on näha nõrgemaid ja tugevamaid erisuunalisi triipe, mis ei moodusta mingisugust arusaadavat mustrit, samuti on materjalis varbitud[33] pinnaga nõukatkeid. N18, N41 ja N77 sisepinnal oli ka kõrbekihti. Lisaks joonistuvad leiumaterjalis välja suured jämekeraamilised potid (näiteks N10, N18, N22), mille suuava läbimõõt jääb vahemikku 28–38 cm. Sellistest pottidest on peamisena alles vaid servatükid.

3.2.2. Peenkeraamika ja urbsed nõud

Leitud peenkeraamika savikoostises on enamasti liiva, mõnikord ka väikeseteralist purdu. Enamik nõudest on hästi põletatud, õhukeste seintega ja tumepruuni värvusega. Nõud on hoolikalt silutud ning mõned ka läikima löödud. Anumate suuava läbimõõt jääb peamiselt 10–20 cm vahele, kuid leidub ka suuremaid, kuni 30 cm läbimõõduga nõusid; seinapaksus varieerub 4–7 mm vahel, ühe põhja paksus on aga vaid 2,5 mm. Leitud peenkeraamilised nõud on kujult üsnagi erinevad. Mitu anumat (näiteks N9, N28) on sirge kaela ja selgelt markeeritud õlaga. Huvitav on ka N65, mille õlal jookseb laiem esile ulatuv rant. Põhjade hulk pole küll suur, kuid nende seas leidub mitmeid huvitavaid näiteid. N49 puhul on tegemist väikese nõu alasega, millele leidub vasteid Viimsi I kalmest (Lang 1993: 52, joonis 19:4); N29 katkete puhul võib tegemist olla kas nõu külge kinnitatud vormitud alase või küljerandiga. N24 puhul

[33] Pinnatöötlus, mille käigus kaetakse nõu pind vedela saviga ning seejärel põletatakse. Sellist keraamikat teatakse Saaremaa kindlustatud asulatest ja võimalik, et tegemist on importkeraamikaga (Lang 2007b: 191, 192; Lõugas 1970: 185–190).

on aga tegemist suure, 30 cm läbimõõduga ning kuni 10 mm paksuse seinaga ämbrisarnase nõuga, millel on sirged püstised seinad.

Kiviladem est leitud urbse keraamika savikoostises kivipurd puudub, seal on lisandina näha vaid peeneteralist liiva. Nõude pinnatöötlus, värv ja põletusaste varieeruvad tugevalt, kuid fragmendid on enamasti võrdlemisi õhukesed ja silutud pinnaga, mõnikord on nõu pind ka peaaegu läikima löödud. Kuigi ühtegi anumat terviklikult kokku panna ei õnnestunud, on siiski võimalik fragmentide põhjal järeldada, et tegemist oli kõhukate ülevalt kitsenevate pottidega, millel on enamasti sirge püstine või sissepoole kaarduv kaelaosa (näiteks N17, N35, N54, N58, N59, N60). Nõud olid enamasti suhteliselt suured, nende suuava läbimõõt oli keskmiselt 20 cm ning seinapaksus 4–6 mm. Huvitav oli aga N35, mille katkete sisemus oli rohelist värvi. Arvatavasti on vormimismassis kasutatud roheka tooniga sinisavi, mida leidub Kambriumi-aegses Lontovo kihistus ja mis paljandub Põhja-Eesti rannikul (Pirrus et al. 2006).

3.3. Asukohaandmeteta nõud

Kõikidest tuvastatud nõudest oli 20 ilma asukohaandmeteta[34] (tahvlid 10, 11). Nende hulgas domineerisid valdavalt hästi põletatud jämekeraamilised anumad, mille vormimismassis oli kasutatud väikese- kuni suureteralist purdu. Peamiselt olid pinnad erinevates pruunides toonides, need olid silutud ning ühel (N71) oli kasutatud (siksakis) joonornamenti. Tegemist oli nii keskmiste kui ka suuremate nõudega, mille suuava läbimõõt jäi vastavalt 14–22 cm ja 26–31 cm vahele. Vähem leidus peenkeraamikat ja urbseid nõusid. Peenkeraamika oli enamasti hästi põletatud tumepruuni värvusega, pealispinnad olid silutud või lihvitud ning vormimismassis kasutati peamiselt liiva, mõnikord ka vähemal määral väikest purdu. Selliste anumate suuava oli küllaltki väike, vaid 14–16 cm. Lisaks oli materjalis ka üks peenkeraamikat meenutava nõu põhi (N80), mille läbimõõt oli väike, vaid 5,5 cm, ja selle vormimismassis oli kasutatud küllaltki jämedat purdu. Urbsetest nõudest olid esindatud erineva põletusega erivärvilised anumad, mille suuava läbimõõt jäi 12–22 cm vahele; ühtegi põhjakatket materjalis ei leidunud. Asukohaandmeteta nõude puhul on enamasti tegemist

[34] AI 5751: 222–228, 231–236, 238, 239, 241, 242, 243, 245, 248, 250–254, 257–320

samuti Iru tüüpi jäme- ja peenkeraamikaga, mis on dateeritud I aastatuhande II poolde ja II aastatuhande algusesse. Dateeringu põhjal sobituvad need nõud põlenud kivide lademest pärit anumatega. Urbne keraamika võiks stiililt kuuluda pigem vanemasse rauaaega ja on võimalik, et tegu on müürikivide liigutamisel nende alt saadud keraamikaga.

3.4. Keraamika paiknemine kaevandis

Kuna mitme nõu puhul asusid leitud fragmendid mitme erineva alanumbri all, avanes võimalus vaadata nende nõude kildude jagunemist kaevatud alal. Selle eelduseks võtsin tingimuse, et ühe nõu kilde oli võimalik tuvastada vähemalt kolme erineva alanumbri all. Sellisele tingimusele vastasid üksteist nõu – kolm nendest kalmel ja kaheksa põlenud kivide lademes (joonis 12).

Esimese **kalmepinnal** tuvastatud nõu N3 killud paiknesid kompaktselt paari ruutmeetri suurusel alal, kuid selle kilde leidus vaid kivikirstkalmes, kivikirstust ida, lääne ja lõuna pool. N3 puhul oli tegemist savikoostiselt plastilise nõuga, mille kaela kaunistasid nöörivajutised. Teine nõu, N53, asus I tarandi kagupoolses osas ja tegemist oli poorse nõuga. Selle kilde leidus kivikirstkalmes vähemalt kolme erineva alanumbri all, lisaks asus osa võimalikke nõukilde kalmest väljas, põlenud kivide lademes. Ainus kalmest leitud jämekeraamiline pott N6 paiknes kirstu sees, põhjapoolses otsas. Huvitav on see, et hilisem nõu oli asetatud kivikirstu sisse, mis viitab võimalusele, et kirst on rooma rauaajal avatud ja nõu sinna sisse asetatud, või on pott asetatud juba tühja avatud kirstu. Lisaks oli võimalik jälgida suuremat urbse keraamika kontsentratsiooni I tarandi kagupoolses nurgas, kus potikildude kompaktne paiknemine võib taaskord viidata selle piirkonna tähtsusele kalme kasutamisajal. Lisaks leidus urbset keraamikat ka II tarandis.

Kalmet ümbritsenud **põlenud kivide lademes** oli võimalik jälgida palju rohkem nõusid[35], millest enamik paiknes idapoolses osas võrdlemisi suurel alal, jäädes peamiselt ruutudesse 9–12/C–G. Tõenäoliselt on nendes ruutudes tegemist põlenud kivide lademe keskmega, kuhu

[35] N10, N12, N13, N14, N16, N18, N19, N25, N26, N30, N31, N33, N34

peamiselt kive toodi. Kui kalmepinnal asusid eri nõude katked suhteliselt kompaktselt, siis jälgitaval alal võis ühe nõu kildude vahe olla kuni kümme meetrit, kuid on ka erandeid. Tundub, et kive ladestati korraga suurel alal või juba olemasolevad kuhjad aeti mingil hetkel laiali. Enamasti on tegu punakas- või helepruuni pinnaga jämekeraamiliste nõudega, vaid kaks on tumepruunid peenkeraamilised anumad. N10 katkeid leidub peamiselt ruutudes 9–10/C–D, kus aruande kohaselt asus ka põlenud kivide kuhik. Võimalik, et siin on näha, kuidas kivid ladestati kalme äärde kuhjana, mis hiljem laiali aeti, ning seetõttu asuvad need võrdlemisi kompaktselt. Lisaks leidub sama nõu katkeid ka paar meetrit kagu pool. Enamik nõudest koondus pigem kompaktsemale alale, näiteks N12, N13 ja N14, paiknedes paari ruudu suurusel alal, kuid oli ka selliseid, mis levisid üle suurema pinna, nagu näiteks N26 ja N30. Kolm nõu, N16, N18 ja N19, asusid aga võrreldes teistega väga suurel alal. Huvitav on ka N33 – Nurmsi-pärane nõu, mille puhul oli võimalik eristada kolm katket. Üks kild paiknes kalmest kagu pool, ruudus 10/H, kaks kildu olid aga asetatud kivikirstkalme müürist kahe välja kukkunud plaadi peale (kalme ida- ja kaguosa).

Peale erinevate nõude paiknemise kalmes on mingil määral võimalik jälgida ka erinevate keraamikastiilide jagunemist kaevatud alal. Varasem keraamika paiknes peamiselt kalme alal, kuid mõned üksikud killud olid eristatavad ka kalmest väljaspool. Lisaks leidus kalmes veel ka ohtralt urbset keraamikat, mis oli sealse materjali hulgas ülekaalus. Seda esines terve kalme ulatuses, kuid kõige rohkem I tarandi lõunaosas. Ainsa paremini viimistletud anumana leiti kalmest eespool mainitud plastiline nöörkeraamiline nõu. Tõenäoliselt kujutavad kalmest pärit nõud endast sinna asetatud hauapanuseid või on seotud seal läbi viidud rituaalidega. Kalmest väljaspool domineerib aga, vastupidiselt kalmele, selgelt hilisem jämekeraamika, peamiselt Iru tüüpi ämbrisarnased nõud, mis on sageli üsnagi rohmakad ja ilustamata. Nende kõrval esineb vähemal määral hoolikalt viimistletud ja lihvitud peenkeraamikat ning urbseid nõusid. Arvatavasti esindavad kõnealused nõud külas aset leidnud erinevaid elutegevusi – igapäevast söögitegemist ning pidupäeva.

4. Mustjala Võhma kalme Eesti varaste tarandkalmete taustal

Kalme täielikuks mõistmiseks tuleb seda vaadelda ajastu laiemas kontekstis. Eestis on arheoloogiliselt uuritud 27 varast tarandkalmet, millest kuus asub Saaremaal. Seni kõige esimesed varased tarandkalmed on dateeritud juba hilispronksiaega (Ilmandu III, Kunda Hiiemäe), kuid laiemalt hakkasid need levima alles eelrooma rauaajal. Kuigi kalme kuulub ühtsesse Ranniku-Eesti kultuuriareaali, vaatleme seda järgnevalt siiski kahe geograafilise piirkonna – saarte ja mandri – kontekstis eraldi. Kuna kaevatud tarandkalmete hulk on võrdlemisi suur ja nende kõigi võrdlusesse hõlmamine oleks väga mahukas, siis on nende seast valitud sarnase ehitusega kalmed – nendeks on Mandri-Eestis vaid Tõugu II ja Jäbara C kalme. Kuna sellise lähenemise juures on võrdluses vaid kaks matmispaika, käsitleme nende kõrval ka teisi varaseid tarandkalmeid, mille leiumaterjal lubab oletada, et need on rajatud, sarnaselt Mustjala Võhma kalmega, eelrooma rauaaja teisel poolel – Uusküla II, Kõmsi I, Taebla, Kuura, Aseri ja Toila kalmed (joonis 1).

4.1. Kalme saarte kontekstis

Saaremaal on kaevatud koos Võhma kalmega lisaks viit varast tarandkalmet: Kureveres, Lümandas, Liiva-Putlas, Kuningustes ja Tõnija Tuulingumäel. Lisaks on ühte varast tarandkalmet arheoloogiliselt uuritud Muhu saarel Mälas. Kuna Saaremaa kalmete kaevamistulemusi ei ole väga põhjalikult publitseeritud, siis vaatleme järgnevalt neid lähemalt.

Esimesed teaduslikud kaevamised Saaremaa varastel tarandkalmetel toimusid 1963. aastal, kui Aita Kustini eestvedamisel uuriti **Liiva-Putla** viietarandilist Poanse tüüpi[36] kalmet. See paiknes kõrgemal künkal, kus maapinda oli enne ehitamist tulega puhastatud. Esimesed kalmemüürid olid laotud paeplaatidest, hiljem hakati aina rohkem kasutama graniitkive,

[36] Korrapärasemad tarandid on rajatud üksteise külge sirges reas, mõnikord esineb nende vahel veel kirste. Sellist tüüpi varastest tarandkalmetest arenesid välja järgmise perioodi klassikalised tarandkalmed. (Lang 2007b: 174, 175).

täiteks toodi väiksemaid graniit- ja paekive. Kalmet piiras mitme meetri laiune äärevare. Kalmes esines nii panustega laibamatuseid kui ka põlenud luude pesasid, kuid üldpildis tundus, et põlenud luid oli rohkem. Lisaks esines seal hilisemaid, noorema rauaaja põletusmatuseid. Leiumaterjal oli rikkalik (Kustin 1963; Kungla 1967) ning selle põhjal võib oletada, et kalme rajati eelrooma rauaaja algul. Mõned aastad hiljem uuriti Lõugase juhendamisel **Lümanda Punapea 5. kalmet**, mis oli kalmerühmas ainus peaaegu terviklikult säilinud matusepaik. Seal oli tegemist suurte kontsentriliste ringidega kivikirstkalmega, mille keskel oli kuni kolm kirstu. Ainus säilinud kirst oli vooderdatud ja sillutatud paeplaatidega, vaid selle põhjakülg koosnes graniitkividest; teised kaks kirstu olid suuremalt jaolt hävinud. Kiviringide ääres paiknes mitu tihedalt laotud graniitkividest müürijuppi, millega üritati tõenäoliselt kalmele anda kandilist kuju (Lõugas 1967). Säilinud olid nii põletus- kui ka laibamatused, leiuaines sarnanes Mustjala Võhma omaga, olles pärit eelrooma ja rooma rauaajast. Lõugas kaevas ka 1984. aastal Muhu saarel **Mäla Ussimätast**, kus oli tegemist madalal künkal asuva kalmega, mis koosnes bautakivikalmet meenutavast rahnust, mida ümbritses kaks kiviringi, ja selle külge ühendatud neljast tarandist. Kirjanduses kirjeldatakse ümmargust kalmet kivikirstkalmena, kuigi selle keskel puudus kirst, mille asemel oli suur kivide ja mullaga täidetud lohk. Kalmes avastati nii laiba- kui ka põletusmatuseid, leiuaineses esines lusikotstega oimuehteid, käevõrusid, karjasekeppnõelu ja nöörkeraamikat. (Lõugas 1986) Kalme oli seega rajatud juba eelrooma rauaaja esimesel poolel.

1971. aastal kaevati Lõugase juhendamisel Kurevere ja Kuninguste kalmeid. Hiliskevadel viidi **Kuninguste**s töid läbi kaldaastangul paiknenud tugevalt kahjustada saanud kalmel. Seal oli kindlalt eristatav vaid üks tarand, mille idamüüri ääres paiknes kaks kirstu, üks tarandi sise- ja teine välisküljel. Maapinda oli enne kalme ehitamist tasandatud, selle all paiknes nöörkeraamikaga asulakoht. Kuigi kalme oli suuresti lõhutud, osutus selle leiuaines rikkalikuks. (Lõugas 1971) **Kurevere**s oli tegemist suure, kolme ringmüüriga ümbritsetud kivikirstkalmega, mille külge rajati aja jooksul vähemalt 20 tarandit, kalme tegelik suurus on aga teadmata. Seal leidus nii laiba- kui ka põletusmatuseid ning põletusmatuste pesasid, kuid domineerisid põletamata luud. (Lõugas 1973a) Leiuaines oli rikkalik ning aitas kalme rajamise dateerida pronksi- ja rauaaja vahetusse. 2003. aastal kirjutas Helen Vaab kalme kohta bakalaureusetöö (Vaab 2003).

1997. aastal paljastus Tõnijas uuritud tarandkalme alt varasema, eelrooma rauaaegse kalme struktuur. Seal oli tegemist kahe paekividest laotud tarandiga, mille sisetäidiseks samuti paekivid. Ühest tarandist leiti nii põletatud kui ka põletamata luid, savinõukilde ja lõunapoolse seina kivide vahelt sinna torgatud karjasekeppnõel. Kolmanda konstruktsiooni ehitust ei olnud võimalik kindlaks määrata. See oli laotud täielikult graniitkividest, muld seal oli tume ja sõmer, peaaegu kõik leitud luud olid (nõrgalt) põletatud. Kalme dateeriti leidude põhjal 1. sajandisse eKr (Mägi 1997b).

Kuigi kõik nimetatud kalmed on ehituse, leiuainese ja matmiskombestiku poolest mõneti eriilmelised, võib siiski välja tuua tegureid, mis iseloomustavad enamikku neist. Esiteks asuvad kõik kalmed maastikul kõrgemal domineerivamal kohal. Sama suundumist on märgatud ka teiste eriaegsete kivikalmete puhul ning seda on seletatud kalmeehitajate sooviga, et kalme oleks maastikul võimalikult hästi näha (Vassar 1943: 181; Vedru 2011: 61, 62). Saaremaa – ja muu Ranniku-Eesti – puhul võis lisaks nähtavusele maastikult mängida ka teine tegur ehk nähtavus merelt, olles seega suunatud nii kogukonnale kui ka üle mere võõrastele külalistele. Teine kalmetele omane tegur on veekogu lähedus. Kuigi Saaremaa puhul ei saa kunagi olla veest liiga kaugel, siis tundub, et vee lähedus võis mängida teatud osa kalme asukoha valikul (vt ka Vedru 2015: 49). Näiteks paiknes Kurevere omaaegsest veepiirist vaid 100 meetri kaugusel ja Kuninguste puhul on tänapäeval samas lähedal soo, raba ja järv, kuid kunagi võis seal olla tegemist suurema järvega (Vaab 2003: 8; Lõugas 1971). Ka Võhma puhul võis omaaegne veepiir olla vaid mõnesaja meetri kaugusel. Võimalik, et kalmete paiknemist mõjutas ka asustuse paiknemine, mis oli ikka veel tugevalt seotud veekogudega ning seega ehitati ka kalmed vee äärde.

Kalmete rajamiseks kasutati peamiselt paekiviplaate ja vähem graniitkive; kivid laoti tavaliselt otse maapinnale. Vaid Võhma, Tõnija ja Mäla kalmed on enam-vähem täielikult üksnes graniitkividest laotud. Lisaks on mõnel kalmel mitu, tavaliselt kagu–loode-suunalist kivikirstu (Lümanda, Kuninguste), mis on rajatud, vooderdatud või sillutatud paeplaatidega, mõnikord on nende juures kasutatud ka graniitkive. Võhmas on erandlikult kirstu seinad laotud täielikult graniitkividest. Osa kalmete põhi oli ka sillutatud (Kurevere, Lümanda) ning vaid Liiva-Putla

puhul täheldati äärevare olemasolu[37]. Kuna mitme kalme ääred olid kündmisega kahjustada saanud, siis ei saa välistada, et ka teisi kalmeid kunagi mingisugune äärevare ümbritses. Liiva-Putla ja Kuninguste puhul oli märke maapinna muutmisest enne kalme rajamist – seda oli vastavalt kas tulega puhastatud või tasandatud (Kustin 1963: 5; Lõugas 1971: 7).

Kõnealused kalmed võib kuju järgi jagada laias laastus kaheks. Esimesse rühma kuuluvad kalmed, mis on ehitatud juba olemasoleva ümmarguse kalme külge (Võhma, Kurevere, Mäla). Siia rühma võiks kuuluda ka Lümanda kalme, kus ovaalset kalmet on üritatud hiljem neljakandiliseks ümber ehitada. Kõik selle rühma kalmed on ehitatud graniitkividest otse omaaegsele maapinnale. Kui Võhma puhul on selge, mis suunas kalme kasvas, siis Mäla ja eriti Kurevere puhul on seda keerulisem määrata, kuid tundub, et eelistati pigem lääne- ja lõunasuunda. Mäla ja Kurevere tarandid on suhteliselt väikesed, seevastu Võhma tarandid on üsna suured ja korrapärased. Samuti on Võhmas, erinevalt teistest kalmetest, ringikujulise kalme keskel kivikirst. Selliste kalmete rajamisaeg jääb laias laastus eelrooma rauaaega, Kurevere varasem osa pärineb juba hilispronksiajast. Teine rühm on kalmed, mille konstruktsioonis puudub ringmüür (Liiva-Putla, Kuninguste). Seal on tegemist nii pae- kui ka graniitkividest laotud müüridega, kus enne kalme rajamist töödeldi selle alla jäävat maapinda – Liiva-Putlas puhastati tulega ja Kuningustes tasandati. Liiva-Putlas ümbritses kalmet äärevare, kuid kuna Kuninguste kalme ääri oli tugevasti lõhutud, siis ei ole võimalik kindlalt väita, kas äärevare oli seal olemas või mitte. Huvitav erand on Lümanda kalme, kus oli üritatud varasemat ümmargust kalmet muuta nelinurkseks – siin näeme, kuidas ringmüüri hoopis teisel kujul ära kasutati. Võib-olla oli sel ka erinev tähendus võrreldes teiste esimese rühma kalmetega, kus üritati kahte erinevat kalmeehituse traditsiooni ühendada. Ühe võimaluse kohaselt püüti ringikujulist kalmet ära kasutada piirkondades, kus neid esines juba eelneval perioodil rohkem, kuid Saaremaal on kivikirstkalmed levinud mõlemat tüüpi varaste tarandkalmete piirkonnas (Lang 2007b: joonis 82). Tõenäoliselt võib aga ehitusviisi taga näha hoopis tolleaegse ühiskonna eripärasid ehk kas ja kuidas üks või teine kogukond ennast piirkonna minevikuga seostas. Samas võisid erinevad kalmevormid saarele levida valmiskujul just sellisena või oli siis hilisel eelrooma rauaajal just selline struktuur kõige eelistatum.

[37] Liiva-Putla on lisaks Tõnijale ainus varane tarandkalme Saaremaal, mida ei kaevanud Vello Lõugas. Kuna Lõugas leidis, et äärevare on juhuslik, müüride varisemisel tekkinud moodustis (1975), siis on võimalik, et ta ei pidanud vajalikuks (tema mõistes) müürivaringuid eraldi aruandes välja tuua.

Kalmetes ei ole võimalik jälgida ühte kindlat matmisviisi. Enamikus kalmetes on ülekaalus põletamata luud, st (panustega) laibamatused. Näiteks tuvastati Liiva-Putla tarandites põletamata luude ja leidude kontsentratsioonialad, kus III tarandis oli üks spiraalne käevõru veel käsivarre luufragmentide ümber ning IV tarandis olid pikad toruluud üksteise peal risti. Võimalik, et seal oli kunagi tegemist vähemalt kolme laibamatusega (Kustin 1963). Lümandas õnnestus tuvastada vähemalt seitse laibamatust ning Kuninguste ühes kirstus leidunud põletamata luud ja kirstu põhjaosas asunud koljufragmendid lubavad oletada, et sealgi oli tegemist laibamatusega (Lõugas 1967: 6; 1971: 6). Siinkohal paistab aga Võhma silma selle poolest, et peaaegu kõik kalme luumaterjalist on põletatud. Kuigi Võhma aruandes ei kirjeldatud ühtegi luude kontsentratsiooni, mis lubaks arvata, et tegemist on ühe või mõne kindla matusega, on näiteks mõnest teisest kalmest leitud konkreetseid luupesasid (Lümanda, Liiva-Putla), lisaks on Liiva-Putlas leidude põhjal oletatud, et seal on tegemist hilise puistepõletusmatusega, mis asus kalmet piiranud äärevares (Kustin 1963: 15, 18).

Kalmete leiumaterjalis domineerib keraamika, kuid muu leiumaterjali suhtes on iga kalme omanäoline. Ehetest olid kõige tavalisemateks leidudeks pronksist käevõrud (lamekumera, paelja ja ümmarguse või ümarovaalse ristlõikega) ja ehtenõelad, vähem esines sõrmuseid, vööosasid, erinevaid pisipanuseid ja oimuehteid. Oimuehteid on leitud nii Liiva-Putlast kui Kureverest ja Kuninguste materjalis on esindatud kaks erinevat tüüpi, nii lusikotste ja spiraalse keskosaga kui spiraalsed traadist oimuehted. Lisaks esines Liiva-Putlas ka kaelavõrusid. Väga huvitav on materjali põhjal jälgida vanemate ehete taaskasutamist, näiteks murti arvatavasti spiraalkäevõrude küljest katkeid, mida kasutati seejärel (laste) käevõrude tegemiseks. Eriti hästi tuleb selline praktika välja Liiva-Putla kalme puhul, kuid on vähemalt ühe võru puhul jälgitav ka Võhmas. Töö- ja tarberiistadest olid kalmetes esindatud noad, vikatid või sirbid, lisaks esines mitmel pool ka jahve- ja lihvimiskive, Liiva-Putlas ka üks õõskirves, Kuningustes ahingu katke. Liiva-Putla leiuaines on üldse väga põnev, kuna seal esineb rohkesti suuri kaarjaid (võitlus)nugasid koos karjasekeppnõeltega (näiteks AI 4339: 149, 150). Suuri (võitlus)nugasid on leitud ka näiteks Toila, Kõmsi II ja Kuura kalmest. Lisaks avastati ka suuremaid relvasid nagu näiteks odaotsa või mõõga katkeid (Kuninguste, Liiva-Putla). Kuninguste leiumaterjalis täheldati ka kiviaegseid leide – töödeldud kvartsi ja luust harpuun – mis pärinevad kalme all olnud kiviaegsest asulakohast.

4.2. Mustjala Võhma kalme ja Mandri-Eesti varased tarandkalmed

Leiumaterjali põhjal on eelrooma rauaaja teisel poolel rajatud Uusküla II, Tõugu IIB, Jäbara C kalme I tarand, Kõmsi I, Taebla, Kuura, Aseri ja Toila kalme (Lang 2000; Schmiedehelm 1955; Mandel 1982; Lõugas 1973). Nendest vaid kaks (Tõugu II, Jäbara C) sarnanevad oma ehituselt Mustjala Võhma kalmega, st tarandite ehitamisel on ära kasutatud varasemat olemasolevat ümmargust kalmet. Ülejäänud kalmete puhul on suuresti tegemist kas üksiktaranditega (Kuura, Aseri, Kõmsi I, Taebla, Tõugu IIB ja Uusküla II algne tarand) või koosneb kalme mitmest kokku ehitatud tarandist (Toila, Tõugu IIC, Uusküla II tervikuna). Ka mandril valiti kalme rajamiseks maastikul kõrgemad punktid, näiteks ehitati Kuura ja Toila kalme kõrgemale liivaseljandikule, Tõugu II rajamiseks kasutati ära hästi eristuvat küngast. Kui Saaremaa kalmete puhul võis oluline osa kalme rajamisel olla ka vee (mere) lähedus, siis mandri kalmete puhul sellist eristust teha ei saa. Mitu kalmet paiknevad küll mingi veekogu lähedal, kuid kohavalikus ei tundu see suurt rolli mängivat, pigem oli olulisem nähtavus kalmelt või kalmele (Vedru 2011: 61, 62; 2015: 50). Kui Saaremaal oli vähemalt kahe kalme puhul näha maapinna eelnevat töötlemist, siis mandri kalmete puhul on maapinna tulega puhastamist mainitud ainult Tõugu ja Uusküla kalme puhul (Lang 2000: 103, 151).

Erinevalt Saaremaast on mandril Mustjala Võhma sarnaste kalmete rajamiseks ära kasutatud paekividest laotud kivikirstkalmeid. Paekivi kasutamine kalmete rajamisel püsib ka eelrooma ja rooma rauaajal, graniitkive esineb vähem. Näiteks on graniitkive kasutatud Tõugu IIB ja Uusküla II kalme müüride vundamendis, kus need on kaetud paekivist plaatidega, ning ka Toila kalme konstruktsioonis. Just Tõugu II on oma ehitusviisi poolest kõige sarnasem Mustjala Võhma kalmega, kus kivikirstkalme vundament koosnes samuti graniitkividest ja oli kaetud paekiviplaatidega. Huvitav on aga Jäbara C, mille ümmargune kalme oli rajatud graniitkividest, hilisemad tarandid on aga laotud paekividest. Ümmarguse kalme keskel kirstu ei eristatud (aga see kalmeosa oli ka tugevasti lõhutud) ja seega võib näha sarnasust Saaremaal levinud varaste tarandkalmetega (Schmiedehelm 1955: tahvel IV). Vaid Tõugu IIB–C on ühendatud nn klassikalise kivikirstkalmega, mille keskel paiknes paekividest kirst. Tundub, et ka veel eelrooma rauaaja teisel poolel rajati kalmetesse üksikuid kirste, näiteks Aseri kolme matusega või Kuura lohakalt laotud paekividest kirst (Lang 1996: 301, 302; Schmiedehelm

1955: 54–56). Ka Tõugu IIB kalmes oli graniitkividest laotud kirst ja seal sees laibamatus, kuid see oli arvatavasti kalme rajamisest mõnevõrra hilisem (Lang 2000: 103). Osa kalmete põhi (Kuura, Uusküla II, Kõmsi) oli (osaliselt) sillutatud paeplaatide või väiksemate graniitkividega ning kalmed olid enamasti täidetud mulla, erinevate kivide ja kiviklibuga.

Sarnaselt Saaremaa kalmetega ei saa ka Mandri-Eestis eelrooma rauaajal jälgida mingi ühtset matmisviisi. Laibamatus tundub olevat veel peamine, kuid enamikes kalmetes leidus ka rohkemal või vähemal määral põletatud luid ja põletatud luude pesasid, vaid Uusküla II kalmes oli valdav enamik luudest põletatud. Surnuid maeti peamiselt müüridega piiratud alale, Taeblas ja Kuuras leidus matuseid ka väljaspool kalmet, lisaks võis matuseid esineda ka kalme all (Schmiedehelm 1955: 29; Mandel 1982). Toila IV tarandi ja Tõugu alumistest kihtidest leiti põlenud luid, kuid need olid sinna sattunud juba arvatavasti enne tarandi ehitamist ja kuulusid varasemale (puiste)põletusmatusele. Sarnast põlenud luude kihti on märgatud teistegi kivikalmete puhul (Ilmandu III, Kõmsi II, Põlgaste, Vehendi) (Lang 1996: 301). Uuritud kalmete puhul paistavad silma tarandite alt leitud rituaalsed matused – Tõugu IIB tarandi nurga alt leiti lapsematus, Uusküla II tarandimüüri vahele oli maetud täiskasvanud hobuse sääreluu (Kalman 2000a; Lang 2000: 152). Huvitavad on ka Aseri kalme kirstu maetud kolm inimest – üks täiskasvanu ja kaks last (Schmiedehelm 1955: 54–56; Lang 1996: 301, 302) – kelle puhul pole arvatavasti tegemist kolmikmatusega, vaid näitega selle kohta, kuidas kirstu kasutati matmiseks pikema aja jooksul. Teiste selleaegsete kalmete kõrval paistab Mustjala Võhma silma just oma matmisviisi poolest. Kui samal ajal oli teistes kalmetes kasutusel pigem laibamatus ning leidus ka mingil määral nõrgalt põletatud luid, siis peaaegu kõik Võhma kalmest saadud luud olid (tugevalt) põletatud. See on selleaegsete kalmete kontekstis pigem ebatavaline ja võib viidata sellele, et kalmesse alustati matmist suhteliselt hilja. Kõmsis leiti kalme pealmistest kihtidest samuti kaltsineerunud luid koos Volga–Okaa piirkonnast pärit ehtenaastuga (vt ka ptk 2.1.4), mille puhul on oletatud, et tegemist on pigem hilisema matmisega (Lõugas 1972: 166).

Eelrooma rauaaja teisel poolel ei näe me kalmete ehituses palju ühendavaid omadusi, kuid need joonistuvad selgelt välja ühtlase leiuainese puhul. Ehetena esinevad kalmetes tavaliselt peenikesed pronksist käevõrud ja karjasekeppnõelad, Jäbara C vanemast osast leiti ka

spiraalkäevõru katkeid ja Kuurast spiraalsõrmus. Toila kalmest on teada lusikakujuliste otstega oimuehe. Ka Tõugu IIB kalmes võis ühel luustikul kaasas olla pronksist oimuehe, mis oli maetu oimukohad rohekaks värvinud, kuid ehet ennast kaevamiste ajaks enam alles ei olnud (Lang 2000: 106). Viimati mainitud oimuehte tüübi üle on võimatu spekuleerida, sest sel ajal levisid mitmed erisugused vormid (Lõugas 1991). Relvadest esines kõige sagedamini nugade või sirpide katkeid, lisaks olid mitmes kalmes esindatud pikad (võitlus)noad (Toila, Kõmsi, Kuura). Ei saa välistada, et nende puhul oli tegemist sarnase kooslusega kui Liiva-Putlas, kust paljudel juhtudel leiti *in situ* (võitlus)nuga koos karjasekeppnõelaga. Mitmes kalmes on võimalik leide seostada kindlate matustega. Näiteks Kuura matusel oli kaasas rauast karjasekeppnõel, samuti oli Aseris ja Taeblas maetutele kaasa pandud karjasekeppnõelad, peenikesed käevõrud ja/või nuga. Peale eelmainitud esemete leiti mitmest kalmest ka keraamikat, millest osa oli kaunistatud nöörivajutistega. Sellist kooslust on Loode-Eesti kontekstis iseloomustanud Lang (1996: 288–290), kes käsitles ühe kronoloogilise rühmana koos karjasekeppnõelu, peenikesi käevõrusid ja kamm- või nöörornamendiga keraamikat, mis on dateeritud hilisesse eelrooma rauaaega. Sarnaselt Mandri-Eesti kalmetega saame sellist esemete koosesinemist jälgida ka Mustjala Võhma kalme puhul, kus kõige rohkem oli leidude seas just karjasekeppnõelte fragmente ja peenikesi käevõrusid, lisaks leiti kivikirstkalme alalt ka nöörivajutistega kaunistatud savinõu kilde (vt ptk 3.1). Lisaks on Mustjala Võhma kalme leiumaterjalis võimalik jälgida kontakte teiste piirkondadega nagu näiteks Ida-Euroopa (Volga–Okaa piirkonnast pärit ehtenaast), mida on näha ka teiste samaaegsete kalmete leiuaineses, kuid ka kontakte Leedu (spiraalsed ehted) ja võimalik, et ka Soome aladega (kivikirstkalme konstruktsioon). Mitmeid kalmeid on kasutatud pikema aja jooksul nagu näiteks Toila või Jäbara C, mistõttu on nende leiumaterjal palju mitmekülgsem.

4.3. Kokkuvõte

Vaadeldes Mandri-Eesti ja Saaremaa hilisel eelrooma rauaajal rajatud varaseid tarandkalmeid, peame tõdema, et iga kalme on küll omanäoline, kuid siiski näeme sarnasusi nii kasutatud ehitusmaterjalides, konstruktsioonides kui ka matmisviisis ja leiuaineses. Esiteks kalme ehituses eelistatakse kahte põhivormi – kalme, kus tarandid on ühendatud ümarkalme

ringmüüriga (Mustjala Võhma, Kurevere, Mäla, Jäbara C, tinglikult ka Lümanda Punapea ja Tõugu IIA ja IIC) ja üksiktarand (Tõugu IIB, Kuura, Taebla, Aseri, Kõmsi I, Kuninguste Uusküla II algne tarand) – millest esimesi on rajatud peamiselt Saaremaal ja teisi mandril, kuigi mingeid kindlaid kultuuriareaale nende leviku põhjal välja ei joonistu. Teiseks pakub selliste kalmetüüpide puhul huvi kasutatud kivide valik. Ümmargused kalmed, mille külge tarandid ehitati, on peaaegu alati laotud graniitkividest ning enamike puhul puudub seal sees korralik kivikirst, erandiks on vaid Mustjala Võhma ja Tõugu IIA. Üksiktarandites või mitme üksteise külge ühenduva tarandi puhul on aga kasutatud valdavalt paekivi, eranditeks on vaid Tõugu IIB ja Uusküla II.

Võimalik, et kalmete puhul, kus on ühendatud ringmüür ja tarandid, oli oluline jätkuvuse näitamine – püüd luua sidet eelnenud kalmesse maetud hingedega ja üldiselt minevikuga. Selgelt näeme seda Mustjala Võhma kalme puhul, mille leiuainese analüüs näitas kivikirstkalme tähtsustamist ka läbi vanema rauaaja. Samas vastanduvad sellistele kalmetele Lümanda, kus ümmargust kalmet üritati ümber ehitada kandiliseks, ja Tõugu IIB, kus uus tarand kattis varasema kivikirstkalme täielikult. Sellise käitumise taga Tõugul on Lang ühe võimalusena näinud domineerimissoovi (2000: 103) ning tundub, et side minevikuga ei olnud enam nii tähtis kui varem ja nüüd oli olulisem uue kalmevormi rõhutamine. Ka Mustjala Võhmas on I tarand rajatud osaliselt kivikirstkalme maha varisenud kividele, kuid seal võib pigem tegemist olla kivide vundamendina kasutamisega. Siiski oli kivikirstkalme veel endiselt oluline matmis- ja mälu-paik, mistõttu üritati seda uude kalmevormi kaasata. Tundub aga, et rooma rauaajaks olid kivikirstkalmed oma tähtsuse kaotanud ja kadus vajadus rõhutada sidet mineviku matmispaikadega, nüüd oli olulisem side kogukonna liikmete vahel.

Üksiktarandi müüril tundub olevat samasugune sümboolne tähendus kui kivikirstkalmete ringmüüril – eraldada elavate ja surnute maailma ja piirata matmisala, kuid väljendades seda täiesti teisel moel (Vassar 1943: 149). Tarandimüüri seost ringmüüriga võivad näidata ka üksiktaranditesse ehitatud kirstud, mis sarnaselt varasemale pidid eristama indiviidi ülejäänud kalmesse maetutest. Kirstude suhteline vähesus ja nende hooletu konstruktsioon lubab oletada, et sel perioodil hakkas kirstus matmise komme tasapisi kaduma. Kirstu olemasolu tõstatab ka huvitava küsimuse – miks oli kollektiivses matmispaigas vaja kedagi teistest eristada.

Võimalik, et nende puhul oli tegemist ühiskonna silmis mingil moel eriliste või erinevate indiviididega. Näiteks on ühe surnu teistest eraldamist Tõugu IIB peale ehitatud kirstu puhul seostatud asjaoluga, et sinna maeti haiguse tagajärjel surnud laps, keda võidi pidada teistele ohtlikuks (Lang 2000: 107, joonealune märkus).

Vaadatud ringmüüriga kalmed ja enamik üksiktarandeid on kasutusel olnud võrdlemisi lühikest aega, järgnevatel perioodidel eelistati pigem klassikaliste tarandkalmete laadseid pikaks kasvanud kalmeid (Toila, Liiva-Putla). Arvatavasti kasvasid ka need kalmed välja üksiktaranditest, mida võib näidata Uusküla II kalme, kus on algupärase üksiktarandi külge rajatud ka teine tarand; rohkem seda kalmet küll edasi ei ehitatud, kuid see pakub meile võimaluse jälgida üksiktarandi arengut. Mitme kalme puhul on neid kas kasutatud pikema aja jooksul (Liiva-Putla, Toila, Jäbara C) või on samas lähedal teisi eriajalisi kalmeid (Tõugu, Kõmsi, Lümanda), mis näitavad koha järjepidavust; tõenäoliselt on need kohad olnud rituaalses maastikus erilise tähtsusega nii pronksi- kui ka vanemal rauaajal.

Kokkuvõte

Käesolev uurimustöö keskendub Mustjala Võhma varasele tarandkalmele, mis asub Saaremaa läänerannikul, omaaegsest mererannast vaid mõnesaja meetri kaugusel, muististerikkas piirkonnas. Seal teostati Vello Lõugase juhendamisel 1987.–89. aastatel väljakaevamisi, mille käigus leiti kamara alt kivikirstkalme ja selle läänepoolsele küljele ehitatud kaks tarandit. Kalmet piiras ulatuslik põlenud kivide lade. Kuigi välitööde käigus saadi kalmest 320 numbrit leide ja 19 liitrit peamiselt põlenud luid, pole kalme kaevamiskäiku piisavalt dokumenteeritud, sellest on säilinud vaid poolik kaevamisaruanne, nivelleerimisplaan ja fotod. Lisaks lõhuti kalme ümbrust 2010. aastal, kuigi hiljem selle koha algne seisukord taastati. Vaatamata suuremahulistele välitöödele on meie teadmised Mustjala Võhma kalmest puudulikud. Sellest tulenevalt on uurimustöö eesmärgiks tuua Võhma kalme üldisesse teaduskäibesse läbi materjali põhjaliku analüüsi ning kalmel aset leidnud protsesside lahti mõtestamise. Kuna säilinud andmed on lünklikud, siis olen töös kasutanud sellest johtuvat metoodikat, mis lubas paigutada kalme ja sealt saadud leiud kaevatud alale ja seega siduda kaevamisaruanne ja leiuaines kindlate kalme osadega.

Kalme vanimaks osaks oli algsesse maapinda süvendatud ja kiviplaatidega vooderdatud II kirst, millest leiti (lapse)matus. Sarnaseid kalmealuseid lohke või kirste on leitud ka teiste kalmete alt, mida uurijad on tõlgendanud kui kalmele eelnenud rituaalse toimingu tulemust. Seega võiks kirstuna käsitletud süvendi seest leiti luustiku näol samuti tegemist olla rituaalse matusega. Kui II kirst veel maapinnal eristatav oli, tõenäoliselt vahetult peale selle maapinda süvendamist, rajati sinna peale graniitkividest ringmüüriga kivikirstkalme. Seda ringmüüri katsid (lõuna- ja edela pool punased) kiviplaadid ning kalme keskel oli graniitkividest laotud I kirst, mille seest leiti metallist panuseid, keraamikat ja inimluid. Punaseid liivakiviplaate kasutati eelrooma rauaajal ka Ida-Soome kalmetel, seega võis punaste plaatide kasutamine kalme konstruktsioonis levida üle mere Saaremaale, näidates kahe rahva vahelisi kontakte. Kivikirstkalmest leiti peamiselt põlenud luid, ainsad põletamata luud avastati kirstudest. Kamara eemaldamise ajaks olid I kirstu plaadid juba eemaldatud, mille taga võib olla mitmeid põhjuseid kalmeriitustest rüüstamiseni. Kirstu avamist võib dateerida seal sees olnud esemete põhjal rooma rauaaega, kuid ei saa väita, et seda ka varem või hiljem ei avatud. Võimalik, et

algsesse kirstu ei olnud kedagi maetud ning seal sisalduvad luud kuulusid hoopis hilisemale järelmatusele.

Peale kivikirstkalme kasutamisaja lõppu, arvatavasti hilisel eelrooma rauaajal, ehitati selle läänepoolsele küljele graniitkividest I tarand, mille kivid asetati ulatuslikule ringmüüri varingule. Tõenäoliselt suhteliselt lühikese aja jooksul peale I tarandi rajamist ehitati sellest lääne poole ka korrapärasem II tarand, mille puhul kasutati ära juba olemasoleva I tarandi läänemüüri. Tarandites kasutatud punaste kivide puhul võis olla tegemist samalaadse traditsiooniga kui kivikirstkalme puhul. Mõlema tarandi lõunapoolsesse müüri valiti silmnähtavalt suured kivid, justkui selle kalmeosa või piiri tähtsust rõhutades. Kalme lõunaosa tähtsust näitab ka luude ja leidude koondumine just kalme lõunapoolsesse ossa. Oluliseks piirkonnaks oli ka ringmüür ja ringmüüri ja I tarandi ühendusnurk ruudus 5/F, mis oli terve kalme üks leiurohkemaid piirkondi. Kuna mõlemad tarandid on suhteliselt korrapärased, siis võidi need rajada üsna hilja, kui tarandite rajamise komme oli juba mõnda aega kasutusel olnud. Luud taranditest olid peamiselt (tugevalt) põletatud ning kõige enam esines neid tarandite keskel ja lõunaosas, põhjaosa oli võrdlemisi leiutühi. I tarandis asusid märgatavad luukontsentratsioonialad ka ringmüüri lähedal ja ruudus 5/F. Lisaks luude paiknemisele on võimalik jälgida erinevaid kalmeriituseid nagu kivide esinemine koos põlenud luudega või võimalikku koljukultust.

Kalmet ümbritses ulatuslik põlenud kivide lade, mille puhul oli arvatavasti tegemist lähedal asuvast asulast sinna toodud prahiga. Kivid toodi kalme äärde tõenäoliselt peale kalme aktiivse kasutamise lõppu, keskmisel või nooremal rauaajal. Selle lademe seest leiti rohkelt keraamikat ja asulale iseloomulikku materjali. Lademe sees kirjeldas Lõugas lapiti asuvaid liivakiviplaate, mille lähedalt leiti aastatuhande algusesse kuuluvaid savinõukilde. Võimalik, et seal oli tegemist kalme plaanitava laiendusega või viidi seal kalme kasutamise ajal läbi kalmega seotud riitusi. Lisaks oli põlenud kivide sees suuremaid graniitkive, mis võidi sinna tuua põllutööde käigus. See näitab, et lademe tekkimise ajal käis selle vahetus läheduses veel mitusada aastat peale kalme kasutamisaega vilgas elutegevus. Kivikirstkalme pealt leiti tules murenenud kive ja põlenud kasetohtu, mis viitab veel hiljaaegu tehtud tulele.

Eelmainitud konstruktsioonid joonistuvad selgelt välja ka seal asunud esemete poolest. Panused esinevad vaid kalmealal või vahetult müüride taga, samas asulaleidudena tõlgendatud esemed saadi vaid põlenud kivide lademest. Kuna kalme vanema osa moodustab kivikirstkalme, oleks leiumaterjalis lootnud näha ka pronksi- või varase eelrooma rauaaegseid leide, mida aga ei olnud. Vanimad esemed toodi kalmesse alles hilisel eelrooma rauaajal, kui neid asetati nii taranditesse kui ka kivikirstkalme pinnale. See näitab ümmarguse kalme austamist ka veel järgnevatel sajanditel peale selle kasutuse lõppu. I ja II tarandi leiumaterjal on aga samasugune, seega võis nende kahe ajaline erinevus olla väga väike. Eelrooma rauaajal koondusid leiud peamiselt tarandite lõunamüüride lähedusse, kuid panuseid leidus ka I tarandi keskosas, kus selle läbimõõt oli kõige väiksem ja ringmüür lähemal. Rooma rauaaja jooksul suurenes II tarandis leidude arv ja need hakkasid levima rohkem tarandite keskossa. Kuigi kalmel on võimalik eristada üksikuid hilisematest perioodidest pärit leide, siis tundub, et peale rooma rauaaega panuste asetamine kalmesse lõpeb. Läbi kasutusaja oli oluline eespool mainitud ruut 5/F, kus oli leide hilisest eelrooma ja/või varasest rooma rauaajast, kuid hilisel rooma rauaajal panuste arv seal vähenes. Kalmes (sarnaselt Saaremaa ja Mandri-Eestiga) puuduvad aga leiud, mida saab kindlusega dateerida varasesse rooma rauaaega. Võimalik, et sel ajal maeti ilma panusteta või näitab see pausi varastesse tarandkalmetesse matmises, mille taga võivad olla nii suuremad ühiskondlikud või uskumuslikud põhjused.

Lisaks panustele saadi kalmest ka 4088 savinõukildu, millest vaid väike osa oli võimalik siduda tuvastatud 80 erineva nõuga. Enamiku puhul oli tegemist jämekeraamikaga, vähem esines peenkeraamikat ja urbseid anumaid. Ka siin joonistus selgelt välja kalmeala ning seda ümbritsenud põlenud kivide kiht. Kalmes oli võimalik tuvastada üheksa nõu, mis ajaliselt kuulusid vanemasse rauaaega. Kõige rohkem esines seal urbset keraamikat, mis lubab arvata, et sellist keraamikat valmistati just kalme kasutamise ajal. Põlenud kivide lademes oli aga valdavalt tegemist jämekeraamiliste ämberjate pottidega, vähem esines peen- ja urbset keraamikat. Sealseid savinõusid oli laias laastus võimalik dateerida I aastatuhande II poolde. Tundub, et kalmest leitud keraamika on osa panustest, põlenud kivide lademest pärit keraamika peegeldab aga asula elanike igapäevaelu. Tänu asukohaandmetele oli võimalik jälgida ka nõukildude paiknemist kaevatud alal. Kui kalmepinnal asusid nõud võrdlemisi kompaktselt (vaid ühe nõu kilde leiti ka kalmest väljaspool), siis põlenud kivide lademes

võisid ühe nõu killud paikneda palju suuremal alal. See võis tuleneda erinevast nõude ladestamisest – kalmes tundusid nõud olevat lõhutud ja killud omale kohale jäetud, samas kui hiljem ladestati kivid kalme äärde kuhjana, mis veelgi hiljem suuremal või vähemal määral laiali aeti.

Vaadeldes kalmet laiemas kontekstis peame tõdema, et kuigi iga kalme oli omanäoline, esines siiski suuri sarnasusi nii kasutatud ehitusmaterjalides, konstruktsioonides kui ka matmisviisis ja eriti leiuaineses. Töös vaadatud varaste tarandkalmete puhul sai eristada kahte suuremat rühma – kalme, kus tarandid olid ühendatud ümarkalmega, ja üksiktarandid – millest esimesi rajati peamiselt Saaremaal ja teisi mandril, kuigi mingeid kindlaid kultuuriareaale nende leviku põhjal välja tuua ei saa. Tundub, et ringmüüriga ühendatud kalmete puhul oli oluline näidata sidet minevikuga, mida näeme ka Mustjala Võhma kalme I tarandi puhul, kus leidude ja luude paiknemine oli mõjutatud veel ringmüürist. Arvatavasti oli kivikirstkalme tarandite rajamise ajal veel oluline matmis- ja mälupaik, mistõttu üritati seda ka uude kalmevormi kaasata. Alles rooma rauaajal, samaaegselt klassikaliste tarandkalmete rajamisega, kaotavad kivikirstkalmed oma tähenduse ning olulisemaks muutus side kogukonna vahel. Vaadeldud kalmed olid kasutusel suhteliselt lühikest aega, hiljem eelistati matmiseks kasutada pikaks kasvanud klassikalisi tarandkalmeid, millest vähemalt osa oli välja kujunenud üksiktarandist. Mitmeid vaadeldud kalmeid kasutati ka pikema aja jooksul või asus lähedal teisigi eriajalisi kalmeid, mis näitavad matmiseks valitud koha erilist tähendust nii pronksi- kui ka vanema rauaaja rituaalses maastikus.

Tundub aga, et Mustjala Võhma varase tarandkalme puhul oli tegemist võrdlemisi lühiajalise kalmega. Selle rajamist ei ole võimalik hetkel väga täpselt dateerida, kuid kalme peamine kasutusaeg algas hilisest eelrooma rauaajast ja kestis panuste põhjal otsustades kuni rooma rauaaja lõpuni, võib-olla ka natuke kauem. Hilisemaid panustega matuseid kalmel ei esine. Mitusada aastat peale kalme kasutamise lõppu toimus selle lähedal veel vilgas elutegevus, mille käigus ladestati kalme äärde asulaprügina põlenud kivid ja seal sees kandusid kalmele ka leiud ja keraamika; samuti hariti lähedal põldu. Tõenäoliselt ka veel hiljaaegu, enne Lõugase kaevamisi, tehti kalmel tuld, mida näitavad kivikirstkalmel olnud põlenud kivid ja kõdunemata kasetoht.

Kasutatud kirjandus

Lühendid

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis/ Archaeological fieldwork in Estonia
EAA – Eesti Arheoloogia Ajakiri/ Estonian Journal of Archaeology
FA – Fennoscandia archaeologica
MT – Muinasaja teadus
SMYA – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja
TATÜ – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused
TÜ – Tartu Ülikool

Käsikirjad

Deemant, K. 1993. Proosa kivikalmistu. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.
Kivirüüt, A. 2011. Põletatud luude uurimine: metoodika ning praktika Viimsi I tarandkalme leiukompleksi näitel. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.
Kivirüüt, A. 2014. A comparative osteological and intra-site spatial analysis of *tarand*-graves. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis.
Kustin, A. 1959. Aruanne Kihelkonna Loona maa-aluse laibakalmistu kaevamisest 1956.–1958.a. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.
Kustin, A. 1963. Aruanne Liiva-Putla Kalmumäe kaevamisest 1963.a. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.
Luik, H. 1986. Kivikalmete areng Eestis I-II sajandil m. a. j. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.
Lõugas, V. 1967. Aruanne Lümanda "Punapea" kivikirstkalme nr. 5 kaevamisest Saaremaal 1966.a. augustis. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.
Lõugas, V. 1970. Eesti varane metalliaeg (II a.-tuh. keskpaigast e.m.a.–1. sajandini m.a.j.). Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.

Lõugas, V. 1971. Aruanne Kuninguste „Kuninga haua“ kaevamistest 1971. aastal. Käsikirja koopia TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Lõugas, V. 1973a. [Kurevere tarandkalme, Kehila Hiieniit]. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Lõugas, V. 1973b. Linnamägi pro kultuskoht. Muistise nr. 12563 koostatud pass, käsikiri TÜ õppetooli arhiivis.

Lõugas, V. [*sine anno*] Aruanne Võhma kivikalme kaevamistest (Mustjala khk) 1987-1988 a.; Võhma (Mustjala kihelk.) kivikalme kaevamise aruanne 1987–1988. Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi Arheoloogiaarhiivis.

Lõugas, V. [*sine anno*] Fototahvlid. Fotod Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi Arheoloogiaarhiivis, AI.1.53.10.

Mägi-Lõugas, M. 1997a. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Tõnija Tuulingumäe tarandkalmel 1996. aasta juulis. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.

Vaab, H. 2003. Kurevere kivikalme Saaremaal. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.

Vaas, T. 1922. Mustjala kihelkond. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Vassar, A. 1938. Kaevamisaruanne Kuusalu khk. Kolga vl. Muuksi kl. Sepa tl. kivikangrul 24.–30. juuli ja 1.–8. aug. 1937.a. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Vassar, A. 1941. Kaevamisaruanne Jämaja khk. Torgu vl. Karuste külas 1940.a. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Vassar, A. 1943. Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus.

Viljat, J. 2015. Inspektsioon Saaremaale, Mustjala Võhma varasele tarandkalmele, 2015. a novembris. Aruanne TÜ arheoloogia õppetooli arhiivis.

Publikatsioonid

Banytė-Rowell, R. & Bitner-Wróblewska, A. 2005. From Aestii to Esti. Connections between the West Lithuanian Group and the area of distribution of *tarand*-graves. – Culture and Material Culture. Papers from the First Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists

(BASE) held at the University of Tartu, Estonia, October 17th–19th, 2003. Ed. V. Lang (Interarchaeologia, 1.) Tartu, Riga, Vilnius, 105–120.

Bennett, A. 1975. Nyupptäckta svenska tarandgravar. – Fornvännen, 70, 59–67.

Feldt, B. 2003. Tarandgravar: en ny gravtyp i en tid av förändrade samhällsstrukturer. – Förnvännen, 98: 1, 13–25.

Grigalavičiene, E. 1979. Egliškių pilkapiai. – Lietuvos Archaeologija, 1, 5–43.

Horejs, B., Jung, R. & Pavúk, P. 2010. Introductory remarks, or what should be done with a pile of sherds. – Analysing Pottery: Processing–Classification–Publication. Eds. B. Horejs, R. Jung & P. Pavúk. (Studia Archaeologia et Medievalia, 10.) Comenius University in Bratislava, Bratislava, 9–12.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. (Dissertationes archaeologiae Universitas Tartuensis, 2) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Karvonen, J. 1998. Deliberately damaged objects in Iron Age cremation cemeteries with reference to the objects from the cremation cemeteries of Ylipää in Lieto and Päivääniemi in Lempäälä. – FA, XV, 3–13.

Kalman, J. 1999. Human remains from the stone-cist graves of Rebala Lastekangrud, north Estonia. – EAA, 3: 1, 19–34.

Kalman, J. 2000a. Stone grave II of Tõugu – skeletel report. – Lang 2000, 387–408.

Kalman, J. 2000b. Tandemägi stone grave – human osteological report. – Lang 2000, 423–437.

Kalmus, K. 2010. Rüüstaja vedas Võhma kivikalme kivid oma hoovi. – Saarte Hääl, 11.09.2010 (http://www.saartehaal.ee/2010/09/11/ruustaja-vedas-vohma-kivikalme-kivid-oma-hoovi/, 09.05.2016).

Konsa, M. & Kivi, K. 2012. Village at the foot of the fort: settlement sites I–III at Linnaaluste. – Keava – „The Hand of the Sun“. Ed. V. Lang. (EAA Supplementary series, Volume 1) Tallinn, 63–91.

Kriiska, A., Lõugas, L. & Saluäär, U., 1997. Archaeological excavations of the Stone Age settlement site and ruin of the stone-cist grave of the Early Metal Age in Kaseküla. – AVE, 1997, 30–43.

Kungla, L. 1967. Liiva-Putla tarandkalme Saaremaal. – Ajalooalaseid töid, 3. Tartu, 112–154.

Kuusela, J.-M., Vaneeckhout, S. & Okkonen, J. 2010. Places of importance and social communication: studying the Pre-Roman cairn field of Viirikallio in Laihia, Finland. – EAA, 4: 1, 22–39.

Kuusela, J.-M. 2012. Style as distinction – burials reflecting distinction and the development of social stratification of the Iron Age elites of southern Ostrobothnia, Finland. – Archaeology of Social Relations – Ten Case Studies by Finnish Archaeologists. Eds T. Äikäs, S. Lipkin & A.-K. Salmi. (Studia humaniora ouluensia, 12.) University of Oulu, 155–180.

Laneman, M. 2012. Stone-cist grave at Kaseküla, western Estonia, in the light of AMS dates of the human bones. – EAA, 16: 2, 91–117.

Laneman, M. & Lang, V. 2013. New radiocarbon dates for two stone-cist graves at Muuksi, northern Estonia. – EAA, 17: 2, 89–122.

Lang, V. 1993. Kaks tarandkalmet Viimsis, Jõelähtme kihelkonnas. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn.

Lang. V. 1995. Pre-Roman *tarand*-grave and late medieval fossil fields of Ilmandu, NW Estonia. – TATÜ, 44: 4, 429–436.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljeliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. (MT, 4.) Tallinn.

Lang, V. 2000. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. (MT, 7.) Tallinn.

Lang, V. 2006a. Research into the Bronze and Early Iron Ages. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Eds. V. Lang & M. Laneman. (Estonian Archaeology, 1.) Tartu University Press, 77–104.

Lang, V. 2006b. Late Bronze and Pre-Roman Iron Age pottery styles in Estonia. – Lighting the darkness – The Attraction of Archaeology. Papers in honour of Christian Carpelan. Ed. M. Suhonen. Helsinki: Helsingin yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia, 122−136.

Lang, V. 2007a. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lang, V. 2007b. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. (Estonian Archaeology, 3.) Tartu University Press.

Laul, S. 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas. (MT, 9.) Ajaloo Instituut, Tallinn.

Laul, S. & Tõnisson, J. 1991. Muistsete sirpide ja vikatite kujunemisloost Eestis. – MT, 1, 75–91.

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 2000. Luistari IV – A History of Weapons and Ornaments. (SMYA, 107.) Helsinki.

Luoto, J. 1984. Liedon Vanhalinnan mäkilinna. (SMYA, 87.) Helsinki.

Lõugas, V. 1970. Über die Typologie und Chronologie der ältesten Hirtenstabnadeln des Ostbaltikums. – Suomen Museo 1971 (78), 20–37.

Lõugas, V. 1972. Lääne-Eesti rahvastiku kultuurist rooma rauaajal. – TATÜ, 21: 2, 163–172.

Lõugas, V. 1975. Tarandkalme uus rekonstruktsioonikatse. – Fenno-ugristica, 1. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised.) Tartu, 198–210.

Lõugas, V. 1977. Ausgrabungsergebnisse eines steingräberfeldes von Kurevere. – TATÜ, 26: 1, 48–51.

Lõugas, V. 1986. Die Bodenkmäler der zeitwende im Dorf Mäla (Insel Muhu). – TATÜ, 35: 4, 349–352.

Lõugas, V. 1988. = **Лыугас, В.** Каменный могильник в дер. Выхма (о-в Сааремаа). – TATÜ, 37: 4, 348–351.

Lõugas, V. 1989. **= Лыугас, В.** Результаты раскопок Выхмаского каменного могильника (о-в Сааремаа). – TATÜ, 38, 328–331.

Lõugas, V. 1991. Eesti vanimatest oimuehetest. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. (MT, 1.) Tallinn, 66–74.

Mandel, M. 1982. Archäologische Grabungen in Westestland. – TATÜ, 31: 4, 381–384.

Meinander, C. F. 1969. Dåvits: En essä om förromersk järnålder. – Finskt Museum, 76, 27–69.

Merkevičius, A. 2011. Ankstyvieji metaliniai dirbiniai Lietuvoje. Versus Aureus, Vilnius.

Miettinen, M. 1986. An Early Iron Age cairn from Frönäsudden, southern Ostrobothnia. – FA, III, 59–66.

Moora, H. 1929. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 N. Chr. I. Teil, Die Funde. Tartu.

Moora, H. 1938. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 N. Chr. II. Teil, Analyse. Tartu.

Mägi, M. 1997b. Excavations at Tõnija Tuulingumäe *tarand*-grave will be continued. – AVE, 1997, 94–98.

Mägi, M. 2001. Probable cult site beside the Tõnija *tarand*-grave on the island of Saaremaa. – AVE, 2000, 48–55.

Mägi, M. 2005. Kivikalmed ja surnumajad. Matmiskombestiku areng rauaaegsel Saaremaal. – Saaremaa Muuseum, kaheaastaraamat. Kuressaare, 3–34.

Mägi, M., Allmäe, R., Riiel, R. & Limbo-Simovart, J. 2015. Archaeological excavations at the Bronze Age grave and a 6th–10th century cult site at Saunamäe in Tõnija-Põlluküla village, southern Saaremaa. – AVE, 2014, 79–96.

Peets, J. 2003. The Power of Iron: Iron Production and Blacksmithy in Estonia and Neighbouring Areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. (MT, 12.) Tallinn.

Peets, J. 2008. Paatsa linnusekoht. – Eesti muinaslinnad. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. (MT, 20.) Tartu, Tallinn, 237–239.

Pirrus, E., Nestor, H., Soesoo, A. & Linna, A. 2006. Vend ja Kambrium Eestis ja Lõuna-Soomes. Tallinna Ülikooli Geoloogia Instituut, Turu Ülikooli geoloogiaosakond, MTÜ GEOGuide Baltoscandia, Tallinn (http://gi.ee/geoturism/CAMBR_EST_062011_100dpiS.pdf, 09.05.2016).

Roog, R. & Malve. M. 2012. Rescue excavations on the settlement site and rural cemetery of Lohkva, Tartumaa. – AVE, 2012, 241–250.

Salo, U. 1968. Die frührömische Eisenzeit in Finnland. (SMYA, 67.) Helsinki.

Salo, U. 1970. Muinaisjäännökset ja muinaislöydöt. – Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa, I. Eds. U. Salo & P. Lahtiperä. Pori, 5–195.

Schmiedehelm, M. 1955. = **Шмидехельм, М. Х.** Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.). Таллин.

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Eesti Raamat, Tallinn.

Selirand, J. & Tamla, Ü. 1990. 1989. aasta välitööde tulemusi. – TATÜ, 39: 4, 408–413.

Spreckelsen, A. 1927. Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, XXIV. Tallinn.

Tamla, Ü. 1977. Das Tarandgrab von Mõigu-Peetri. – TATÜ, 26: 1, 55–61.

Vedru, G. 2011. Põhja-Eesti arheoloogilised maastikud. (Dissertationes archaeologiae Universitas Tartuensis, 3) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Vedru, G 2015. Remembering through place. – EAA, 19: 1, 29−57.

White, T. D. & Folkens, P. A. 2005. The Human Bone Manual. Elsevier Academic Press, London.

The early *tarand*-grave of Võhma in Mustjala parish, on the island of Saaremaa, Estonia

The early *tarand*-grave of Võhma in Mustjala is located on the northwestern part of the island of Saaremaa, off the coast of Estonia, near the village of Võhma. It is situated in a small clearing on a hillock, not far from the seaside. The gravesite was excavated in 1987–1989 by archaeologist Vello Lõugas, who uncovered an early *tarand*-grave with a stone-cist grave and adjoining two *tarand*s, surrounded by a layer of burnt stones on the southern and eastern side. Although the grave was almost completely excavated, not much documentation has survived. Due to this the material has not been studied nor published; this is the case with many other early *tarand*-graves excavated in Estonia. Hence the objective of this thesis – to bring the grave of Võhma in Mustjala and the subject of early *tarand*-graves back into the archaeological discussion.

The earliest part of the gravesite is a small pit that was lined with stone slabs and filled with dirt. In the pit there was also a small skeleton, possibly a child's burial. Since these pits or children's bones have been found under other graves in Estonia, some researchers have suggested that these were a part of some kind of burial ritual. After the pit was filled, the round wall of the stone-cist grave was erected on top of it and covered with stone slabs, some of which were red. Red sandstone was also used in Finland mainly during the Pre-Roman Iron Age, so it is possible that the tradition of using red stones originated in northern regions. In the middle of the grave there was a stone cist which contained some unburnt bones, metal grave goods and ceramics. The cist was already opened at the time of the excavation, possibly due to burial rites or later looting. The finds inside the cist date to the Roman Iron Age, suggesting the cist was opened at least once during this period.

After the stone-cist grave was abandoned and the walls had begun to crumble the first *tarand* was erected east of the wall. Judging by the finds this happened during the Late Pre-Roman Iron Age. Soon after, the second *tarand* was erected beside the first one. Red stones were also used in the construction of the *tarand* walls, possibly a continuation of the same tradition

observed in the stone-cist grave. The southern walls were erected of more prominent stones as to emphasize the importance of the southern border of the grave. Also, the stone-cist grave still seems to hold great importance to the people who used the gravesite. This is observable in the placement of the finds and bone material, which are concentrated in the southern parts of the two *tarand*s and close to the round wall. Overwhelming majority of the bones were burnt and possible burial rites were observable.

The site was surrounded by an extensive layer of burnt stones which probably originated from a nearby settlement site and were discarded as waste. Mixed in with the stones were some tool fragments, animal bones and a lot of ceramics, which help to date the layer to the Late Iron Age, after the gravesite was no longer used. On top of and inside this layer were large granite stones that possibly originated from a cultivated field nearby. This also shows the continuation of the people. There were heat-crumbled stones and burnt bark on top of the stone-cist grave which all point to an even more recent use of the site.

Due to the nature of the site two different types of finds were observable – the grave goods and material from a settlement site. The earliest finds date to the Late Pre-Roman Iron Age (mostly fragments of shepherd's crook pins and thin bronze bracelets), during which time the goods were placed close to the southern border of the *tarand*s and close to the round wall. Some goods were also placed on top of the stone-cist grave which again shows the importance of the earlier grave during the use of *tarand*s. In the Roman Iron Age the goods spread to the centre of the *tarand*s and the stone-cist grave was not as important as it might have been during the earlier periods. There are almost no grave goods from later periods, so the Roman Iron Age seems to mark the end of active use of the gravesite. Along with the grave goods at least 80 different coarse, fine and porous ceramic vessels were identified. Most of them, dating to the Late Iron Age, originated from the layer of burnt stones and were probably used in everyday life, but a handful of vessels, dating to the Early Iron Age, came from the grave itself and were meant to be grave goods.

Comparing Võhma grave to other early *tarand*-graves constructed roughly at the same time, we see that although each grave was unique, but there were still similarities in the stones used

to build these monumental graves, grave construction, location, burial practices and specially grave goods. It seems that graves where *tarand*s were joined together with a round grave it was important to emphasize the connection to the past peoples, which can also be observed in Võhma. During the Roman Iron Age, the old graves slowly began to lose their significance and instead large classical *tarand*-graves emerged as the new dominant grave type. But although the old graves lost their meaning we can still observe how in many of the cases the place was still used during a long period, showing its importance in the overall landscape.

In conclusion, the early *tarand*-grave at Võhma was possibly a relatively short-term gravesite. Judging from the grave goods it was actively used from the Late Pre-Roman Iron Age to the end of the Roman Iron Age, roughly during 200 BC to 450 AD, and maybe even a short time after that. Hundreds of years after the last burials local people scattered burnt stones from the nearby settlement site around the grave as a form of waste management. Even later, possibly during Modern times, there was a fire built on top of the grave, leaving behind heat-cracked stones and burnt birch bark.

Lisa 1. Fotod

Foto 1. Kalme enne kaevamist, pildistatud ida poolt, keskel ida–lääne peatelg, 1987. a (AI.1.53.10: 2).

Foto 2. Kalme enne kaevamist, pildistatud edela poolt, 1987. a (AI.1.53.10: 6).

Foto 3. Kalme enne kaevamist, pildistatud lääne poolt, keskel peatelg, mis kulgeb mööda ruutude E ja F piiri, 1987. a (AI.1.53.10: 8).

Foto 4. Kalme enne kaevamist, pildistatud põhja poolt, piki põhja–lõuna-suunalist kesktelge, 1987. a (AI.1.53.10: 13).

Foto 5. Kivikirstkalme, pildistatud ida–kagust, keskel V. Lõugas, 1987. a (AI.1.53.10: 10).

Foto 6. Kivikirstkalme, pildistatud loodest, 1987. a (AI.1.53.10: 21).

Foto 7. I ja II tarandi idaosa, pildistatud lõuna poolt, 1988. a (AI.1.53.10: 15).

Foto 8. I tarand põhja poolt vaadatuna, 1988. a (AI.1.53.10: 17).

Foto 9. II tarand, pildistatud põhja poolt, pildil näha külili vajunud tarandmüüri, 1988. a (AI.1.53.10: 23).

Foto 10. I tarand ja kivikirstkalme varing põhja poolt vaadatuna, 1988. a (AI.1.53.10: 20).

Foto 11. Kalme läänest vaadatuna, 1988. a (AI.1.53.10: 22).

Foto 12. Kalme loodest vaadatuna 2015. aasta välitööde ajal (foto: Keiti Randoja).

Foto 13. Kivikirstkalme ja I tarand läänest vaadatuna 2015. aasta välitööde ajal (foto: Keiti Randoja).

Foto 14. I ja II tarand kagu poolt vaadatuna 2015. aasta välitööde ajal (foto: Keiti Randoja).

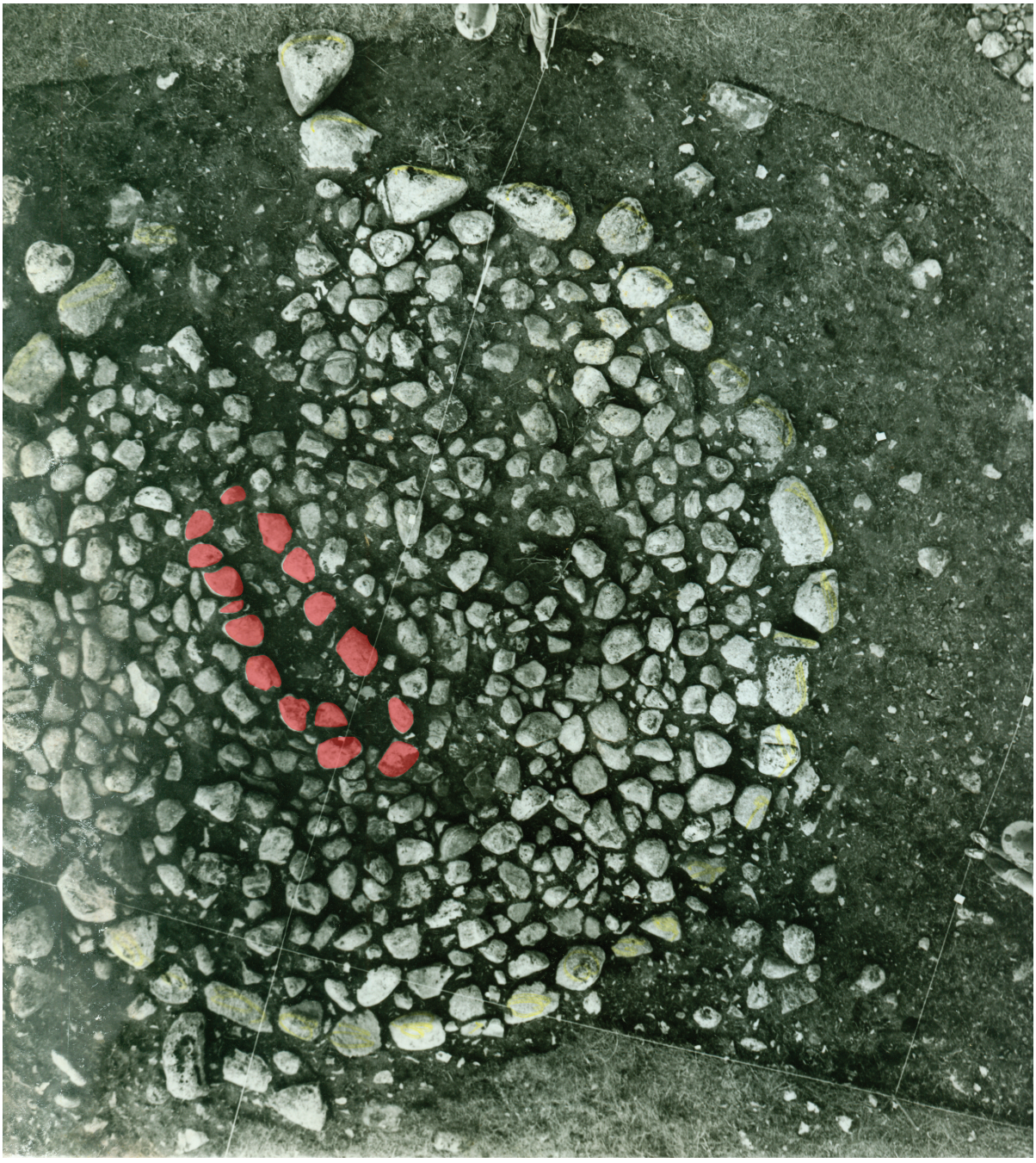

Foto 15. Kivikirstalme pealtvaates, kus Lõugas markeeris kollasega ringmüüri kivid (AI.1.53.10: 36). Autor on punasega välja toonud kirstu kivid.

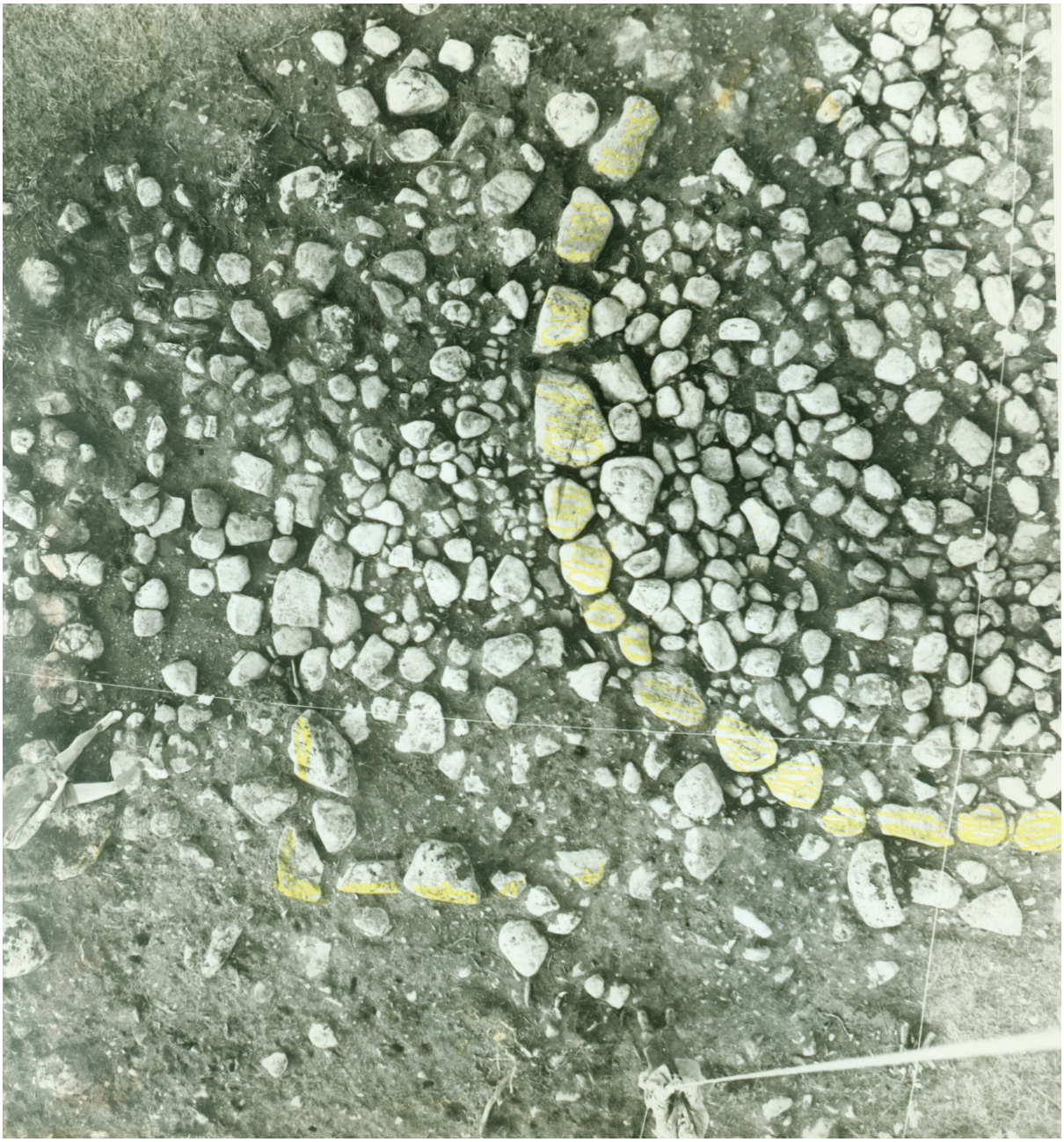

Foto 16. I tarand pealtvaates, kus Lõugas markeeris kollasega ringmüüri ja I tarandi müürikivid (AI.1.53.10: 37).

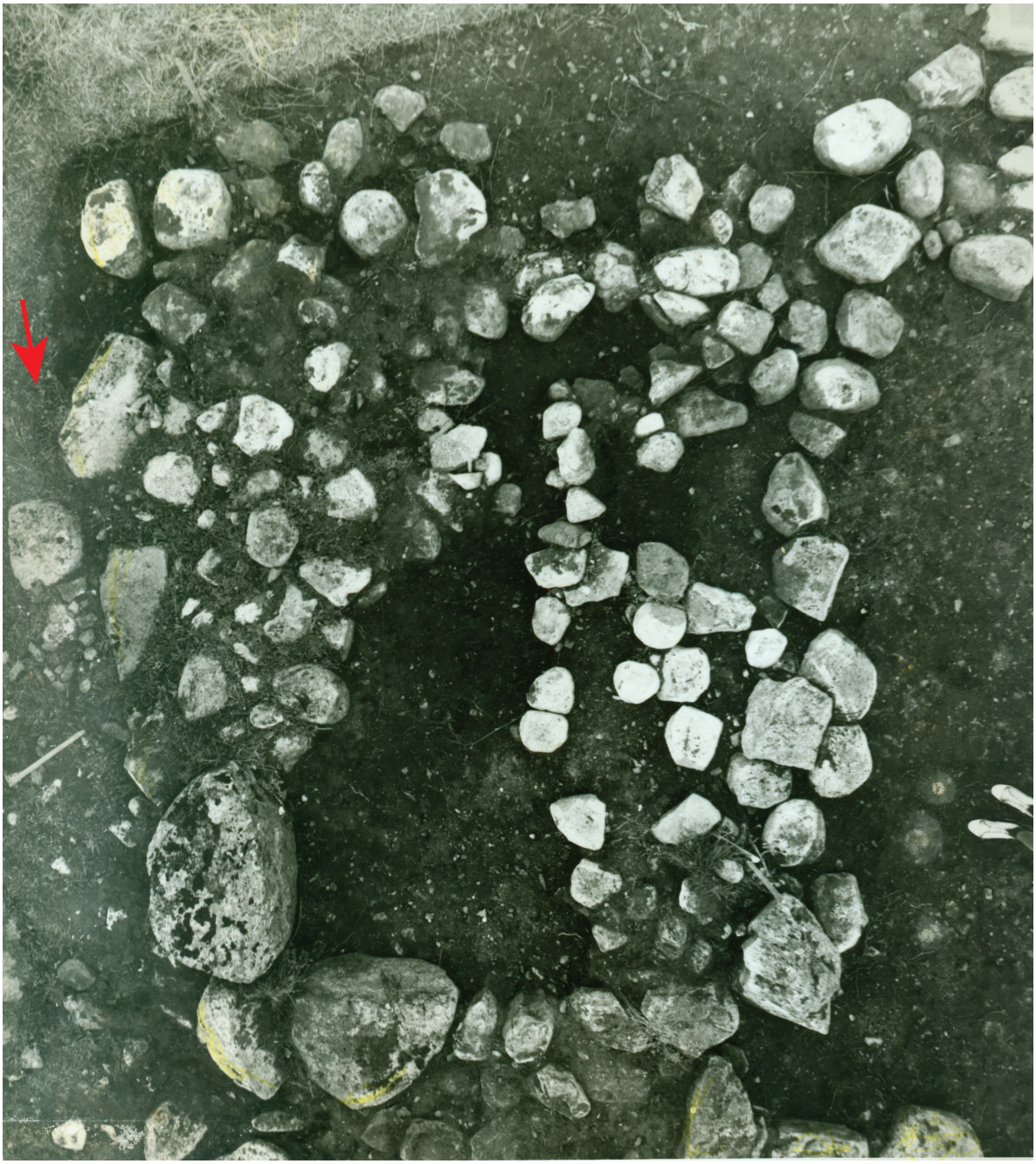

Foto 17. II tarand pealtvaates, Lõugas on kollasega markeerinud arvatavad müürikivid (AI.1.53.10: 40). Tarandi loodenurgas on näha kirjeldatud ulatuslikku müürivaringut, mille hulgast oli keeruline algseid müürikive eristada. Noolega on autor märkinud II tarandi arvatavad läänemüüri kivid.

Foto 18. Kivikirstkalme müürivaring pealtvaates (AI.1.53.10: 43).

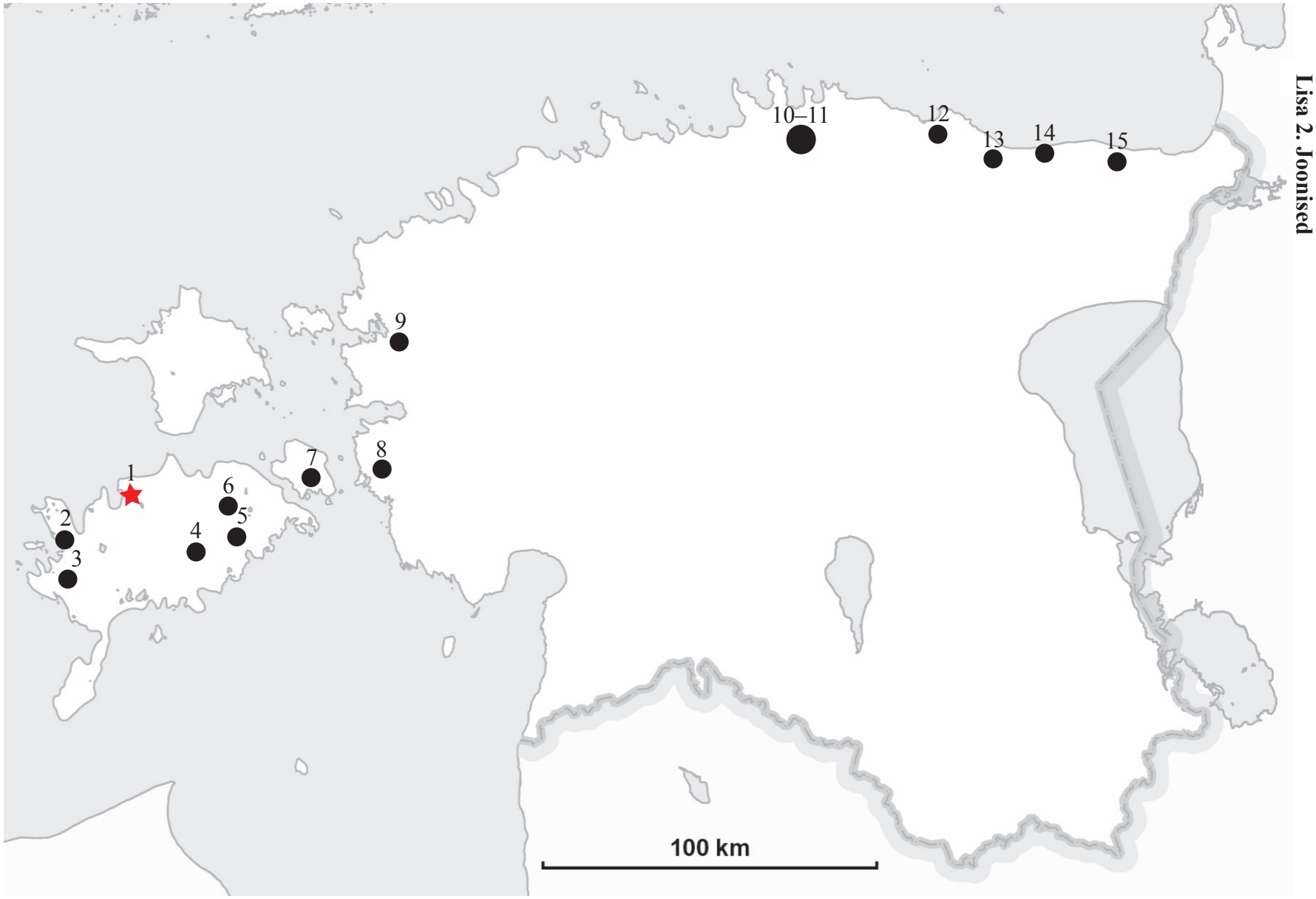

Joonis 1. Töös käsitletud kalmed. 1–Mustjala Võhma, 2–Kurevere, 3–Lümanda Punapea, 4–Liiva-Putla, 5–Tõnija Tuulingumäe, 6–Kuninguste, 7–Mäla, 8–Kõmsi, 9–Taebla, 10–Tõugu, 11–Uusküla, 12–Kuura, 13–Aseri, 14–Jäbara, 15–Toila (aluskaart http://geo.ut.ee).

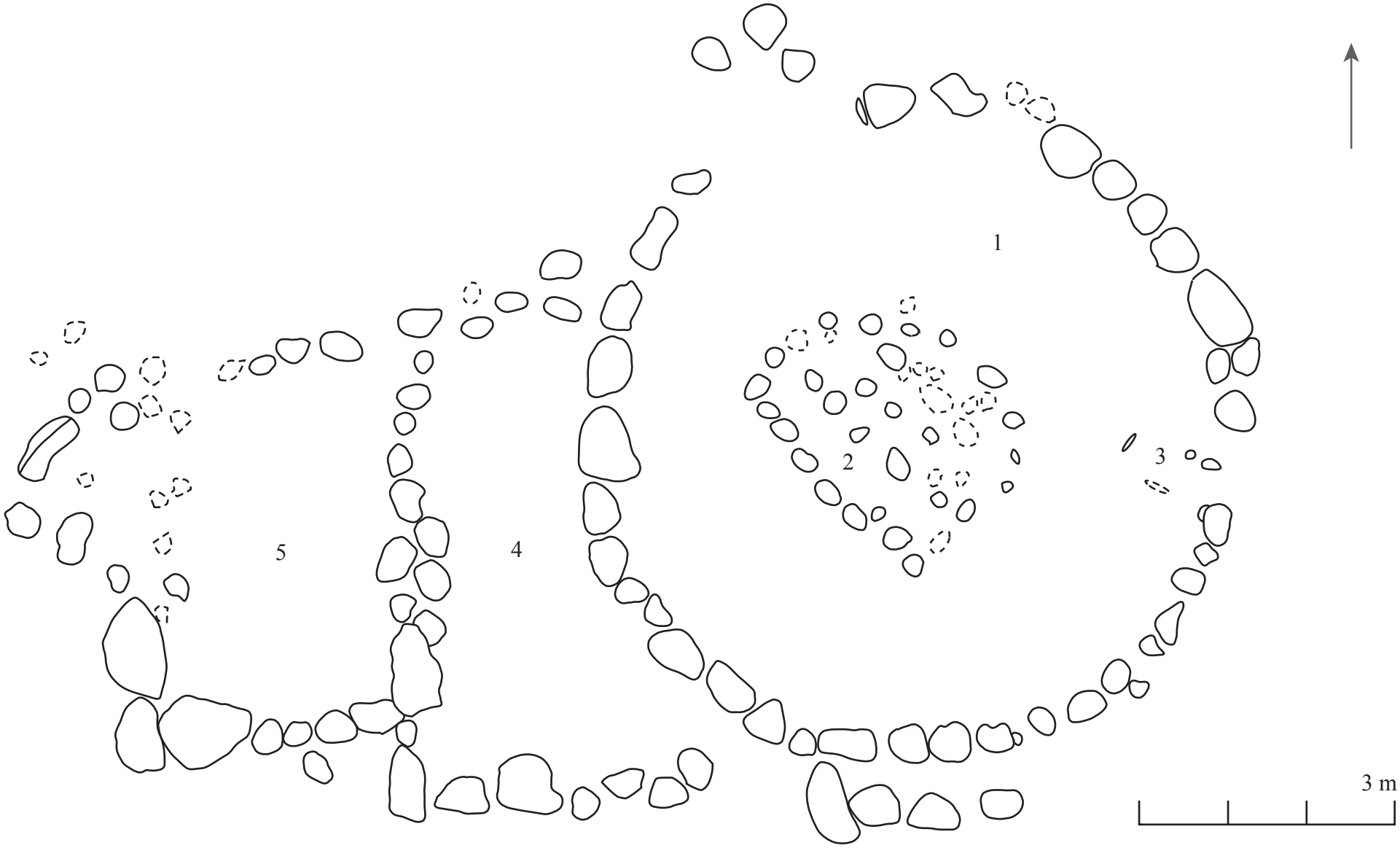

Joonis 2. Mustjala Võhma varane tarandkalme 2015. aasta sügisel. 1–kivikirstkalme, 2–I kirst, 3–II kirst, 4–I tarand, 5–II tarand.

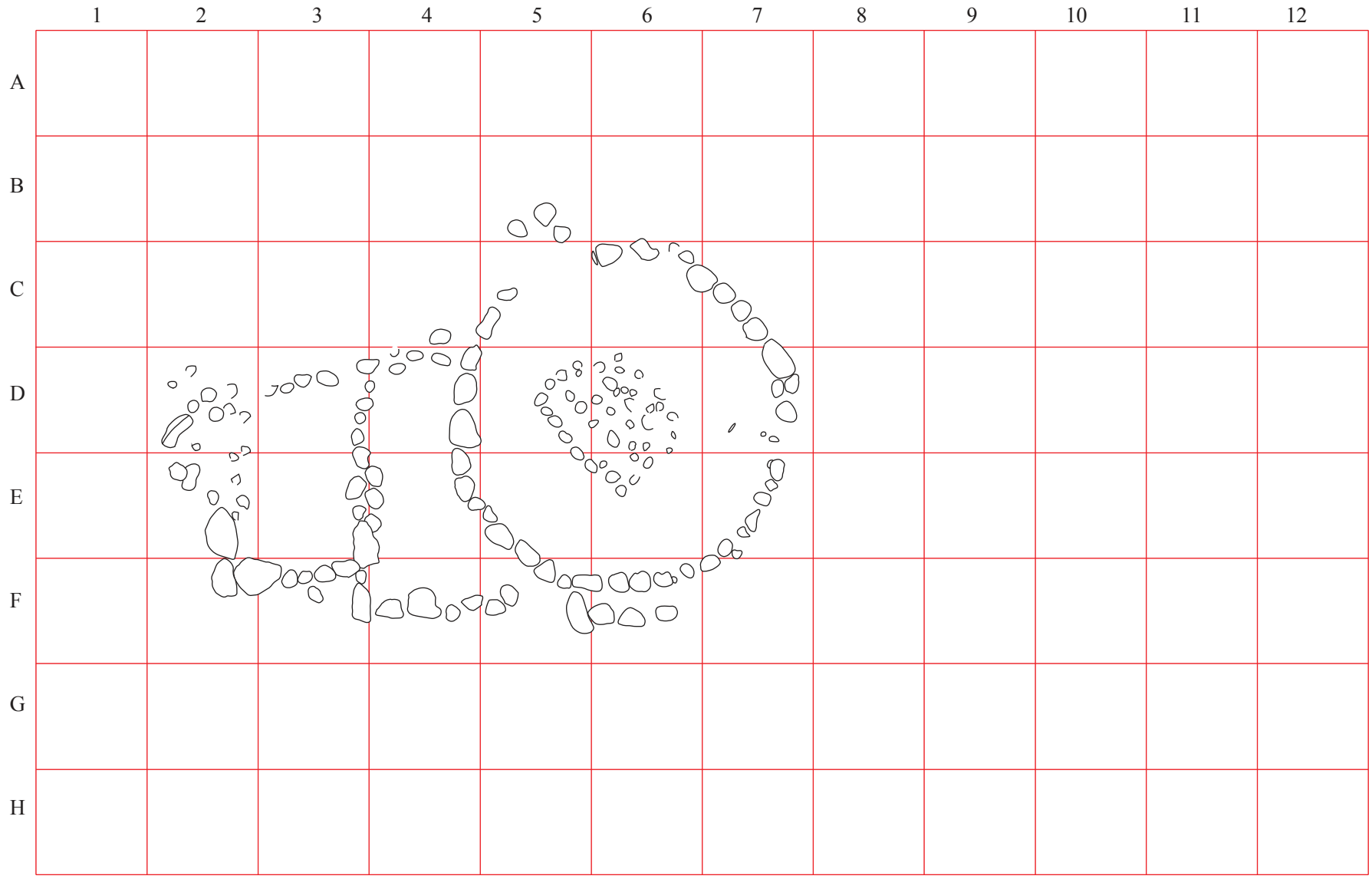

Joonis 3. Kalme paiknemine 2 x 2 m ruudustikus.

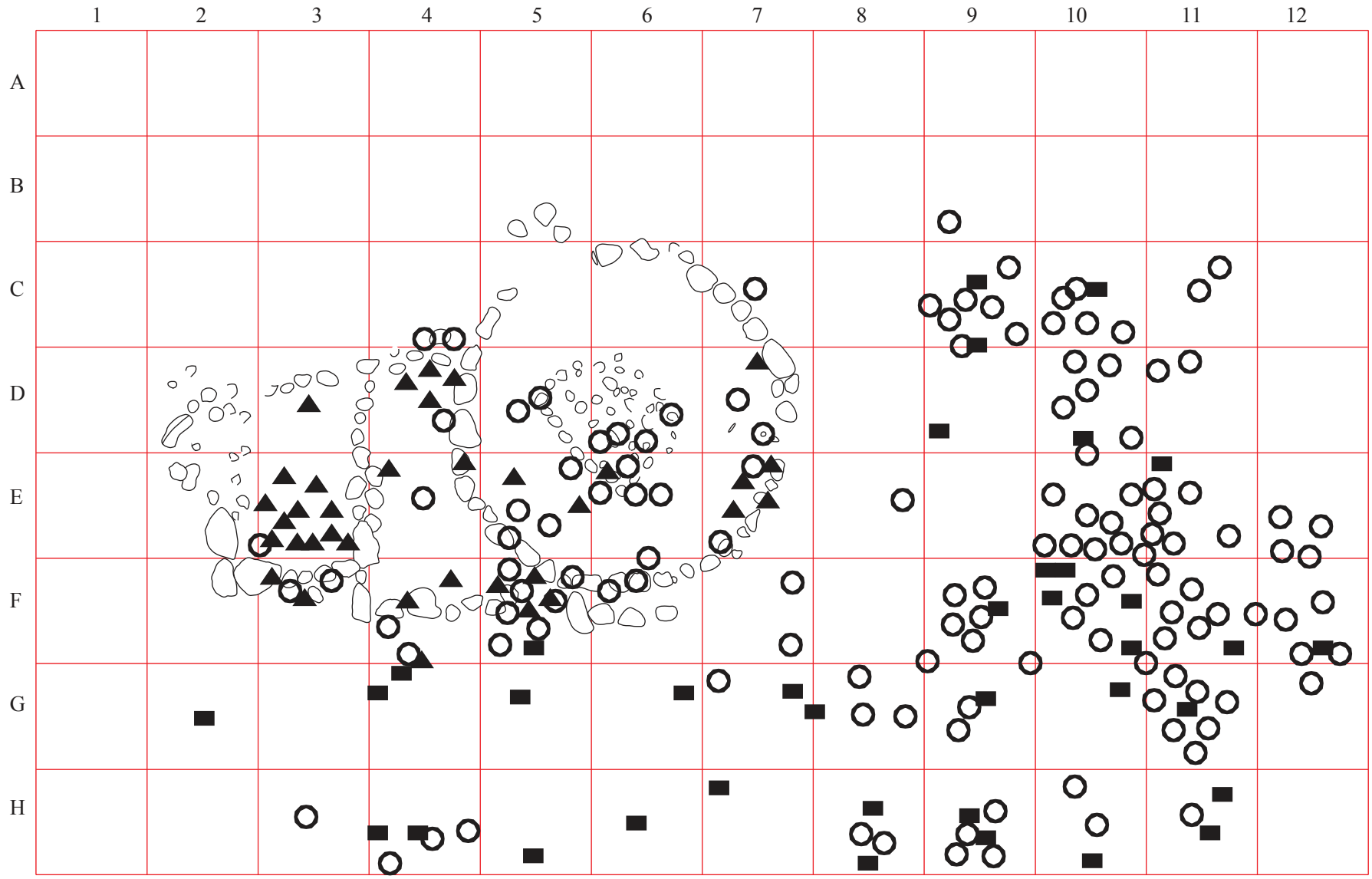

Joonis 4. Leidude paiknemine kalmes.

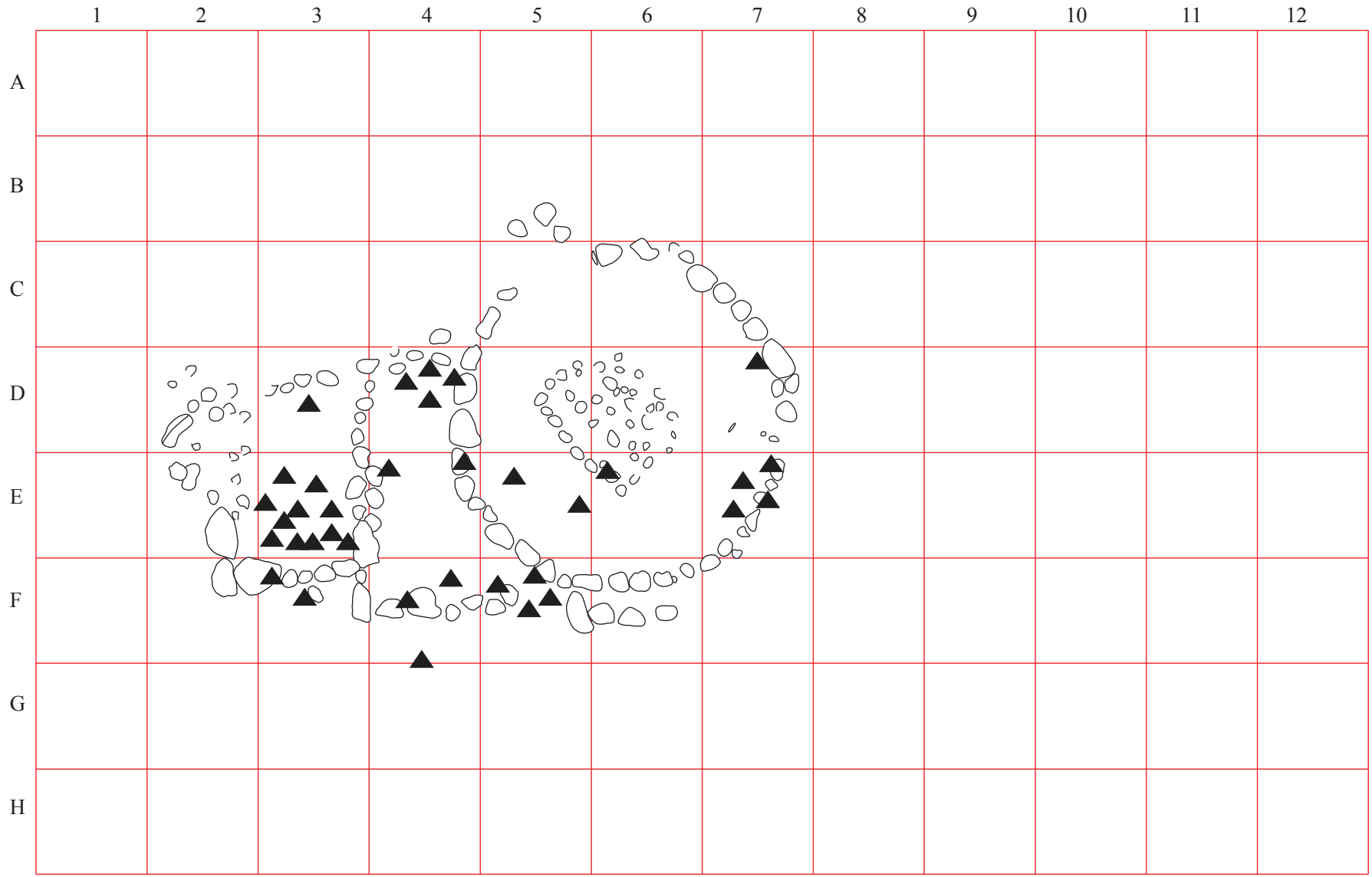

Joonis 5. Panuste paiknemine kalmes.

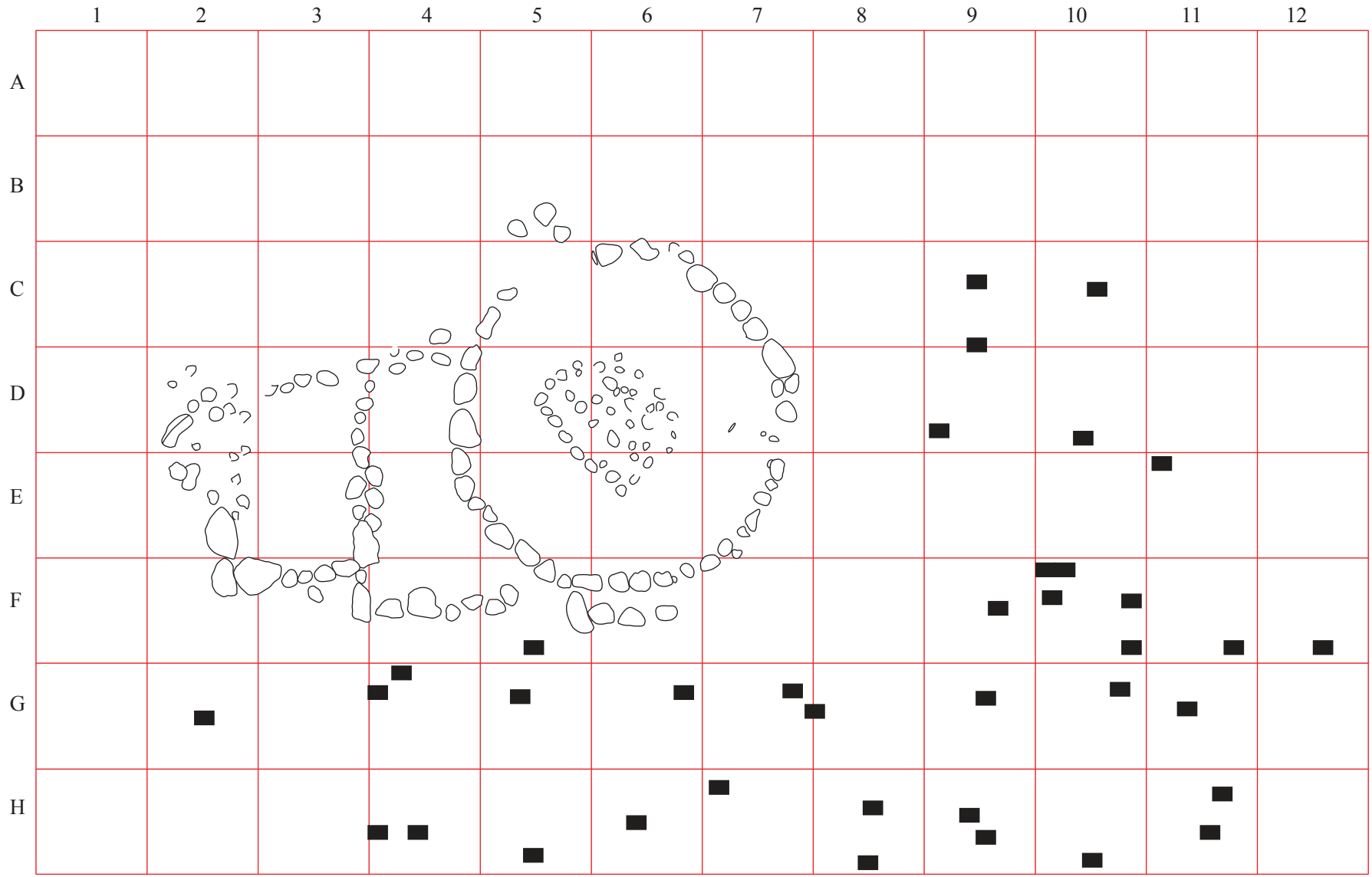

Joonis 6. Asulamaterjali paiknemine kalmes.

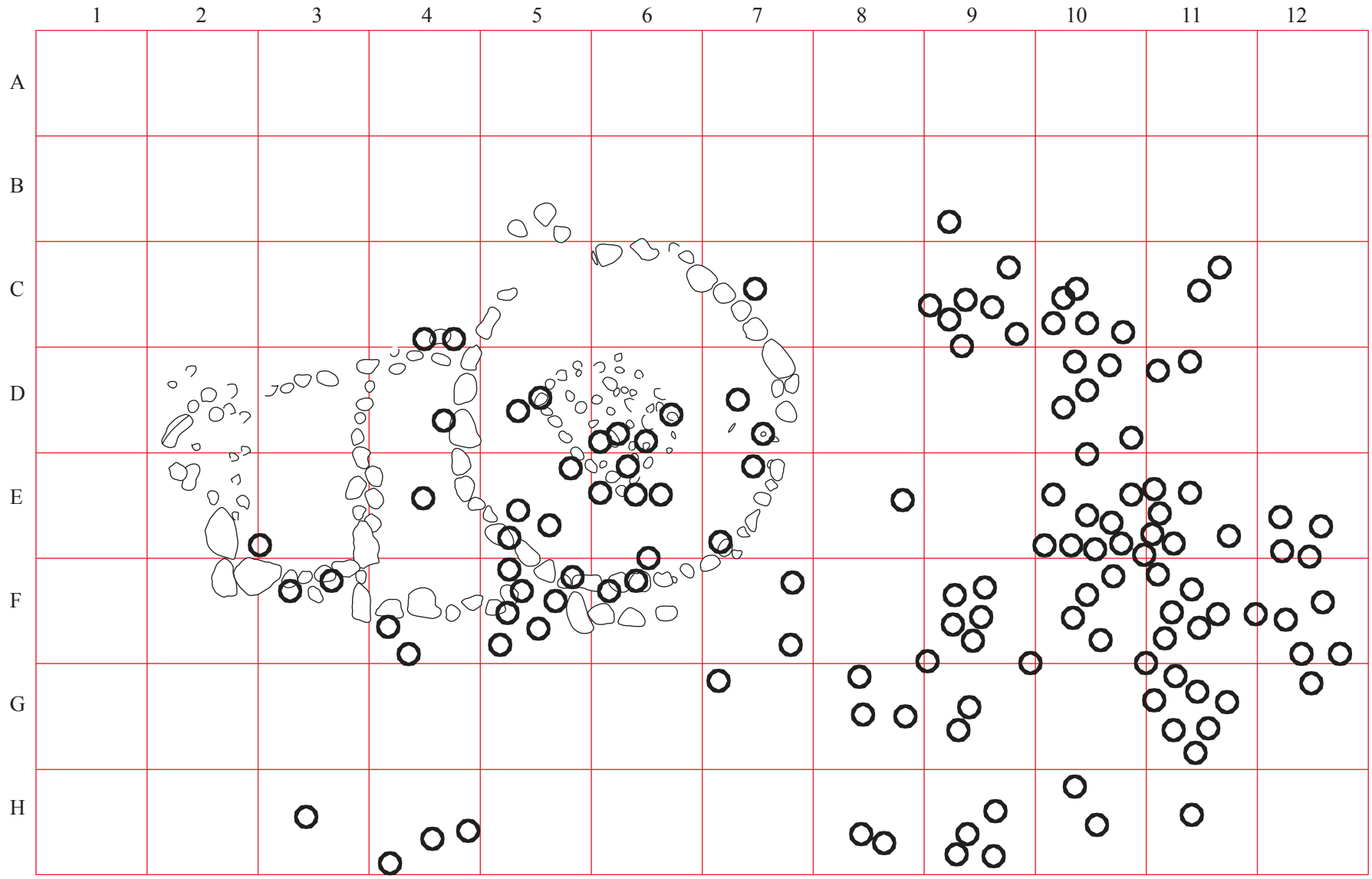

Joonis 7. Keraamika paiknemine kalmes.

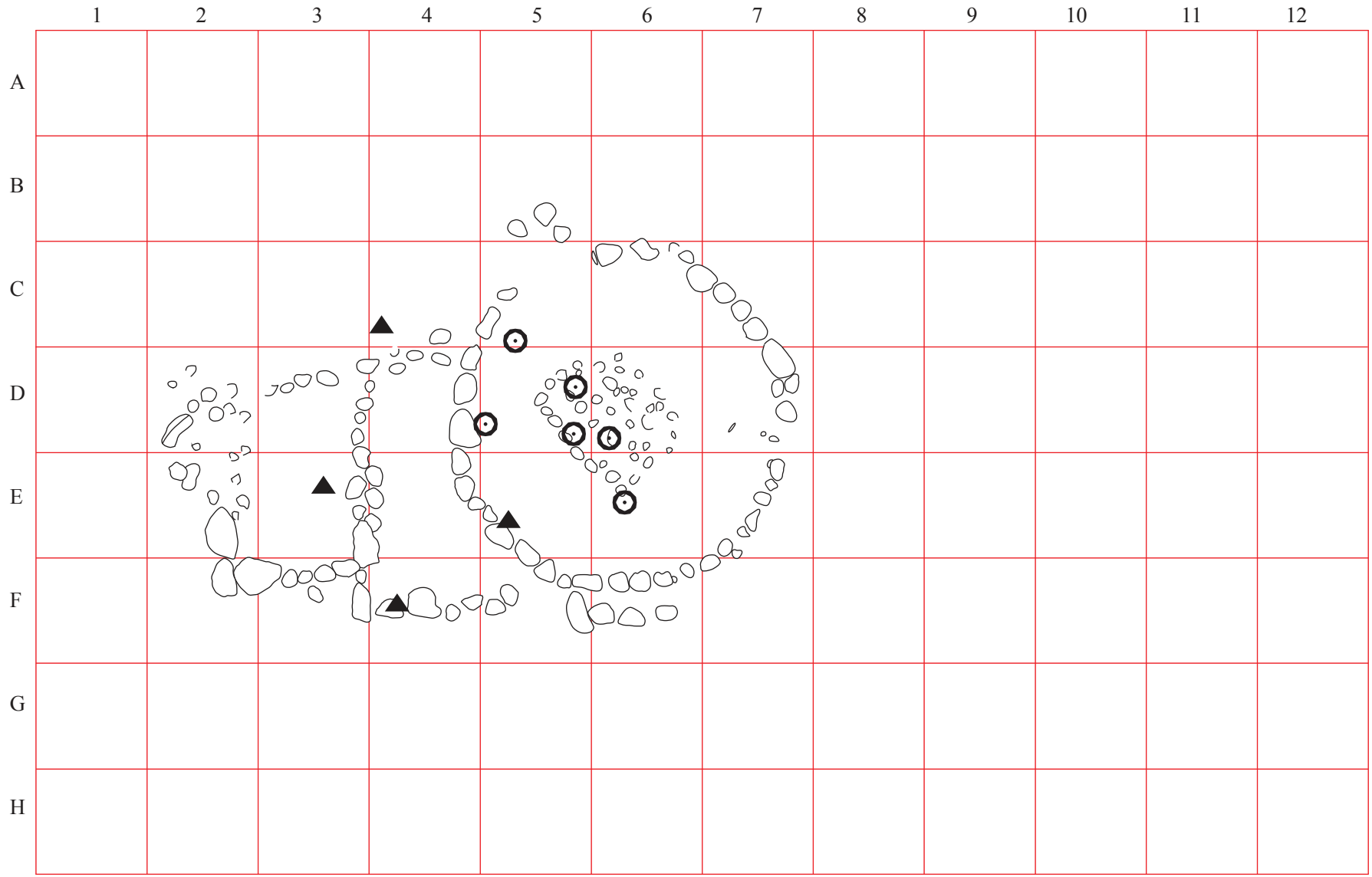

Joonis 8. Eelrooma rauaaegsed leiud.

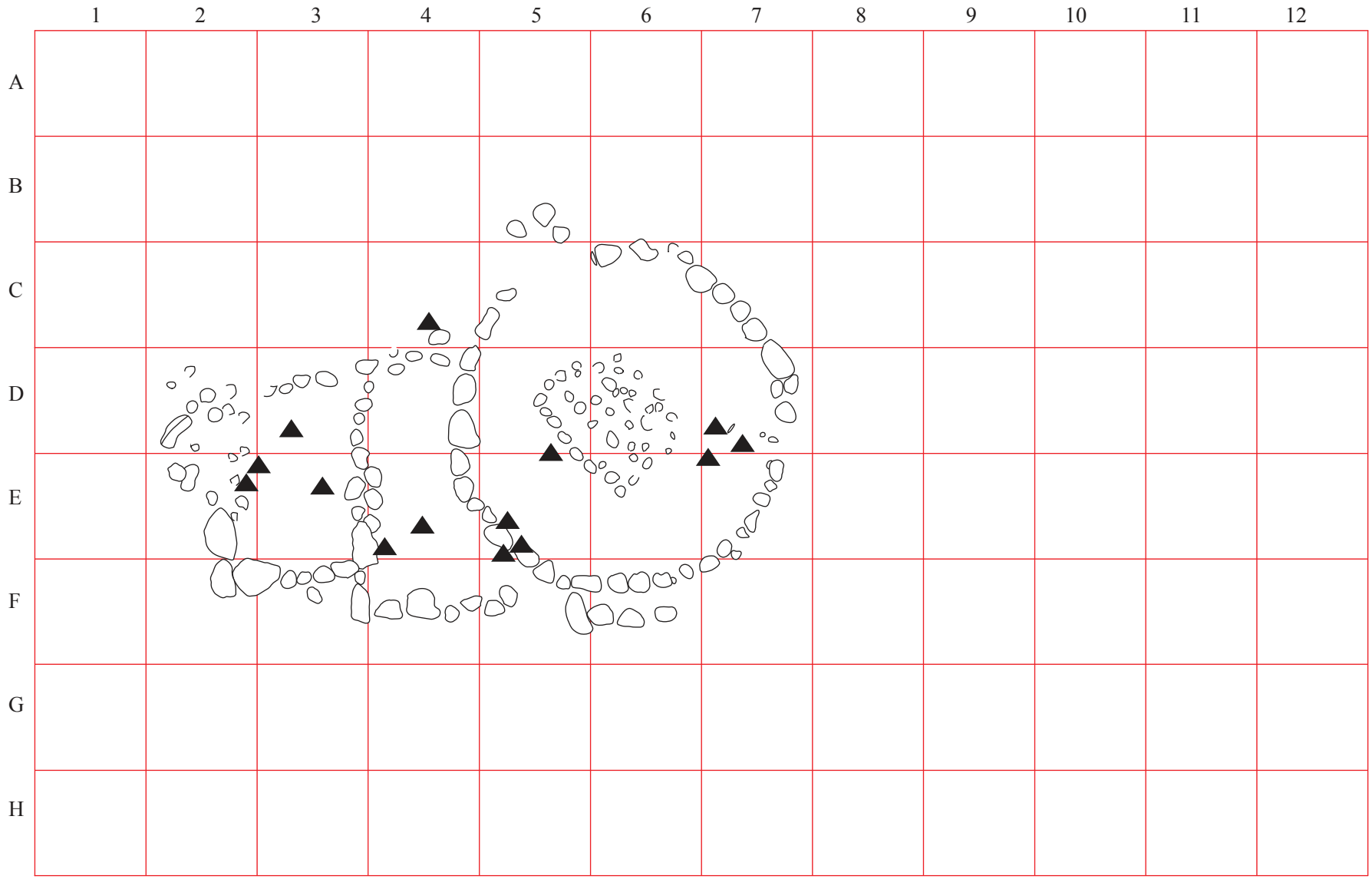

Joonis 9. Võimalikud varase rooma rauaaja leiud.

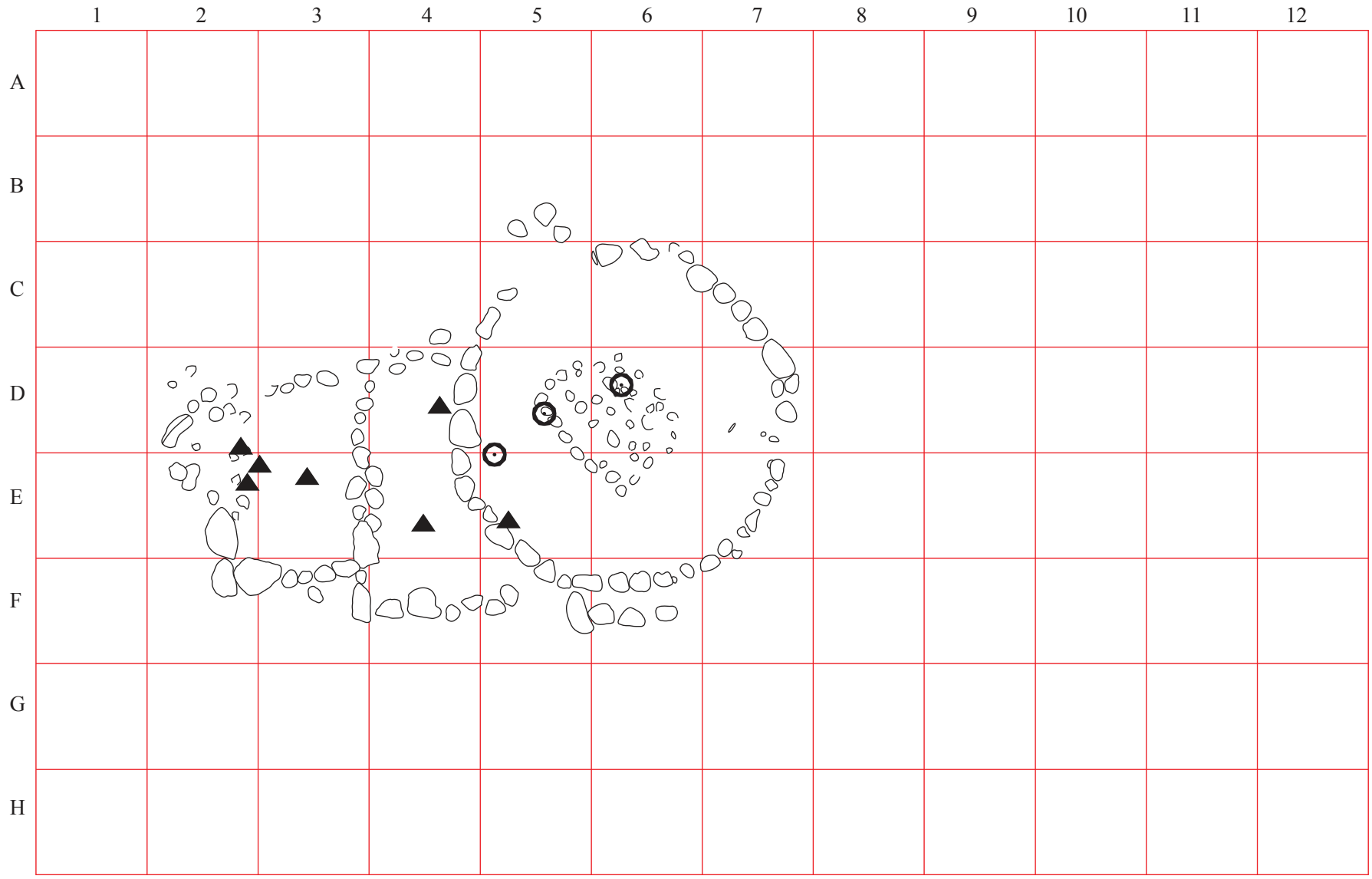

Joonis 10. Hilise rooma rauaaja leiud.

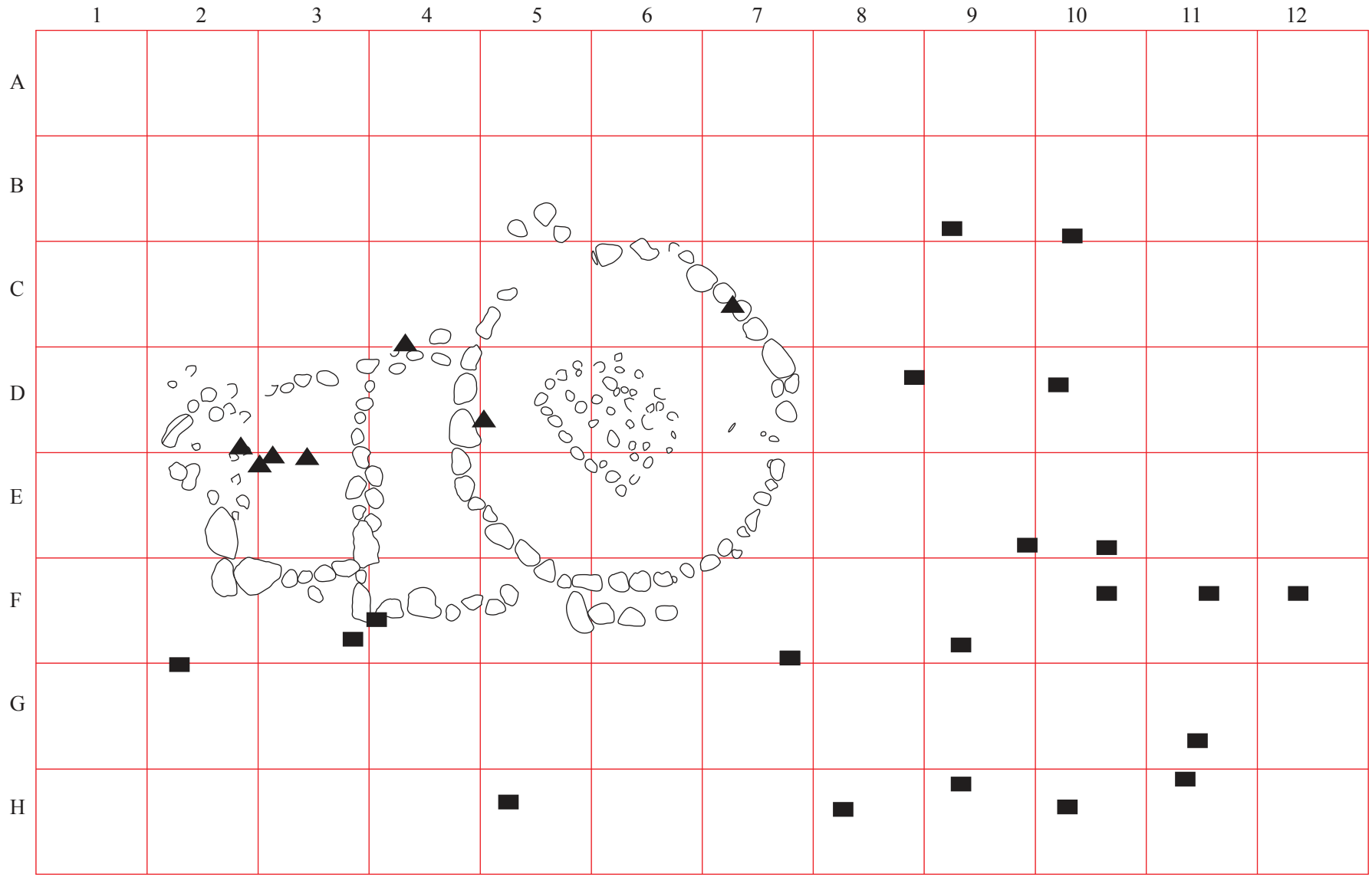

Joonis 11. Leiud nooremad kui 5. sajand (v.a. keraamika).

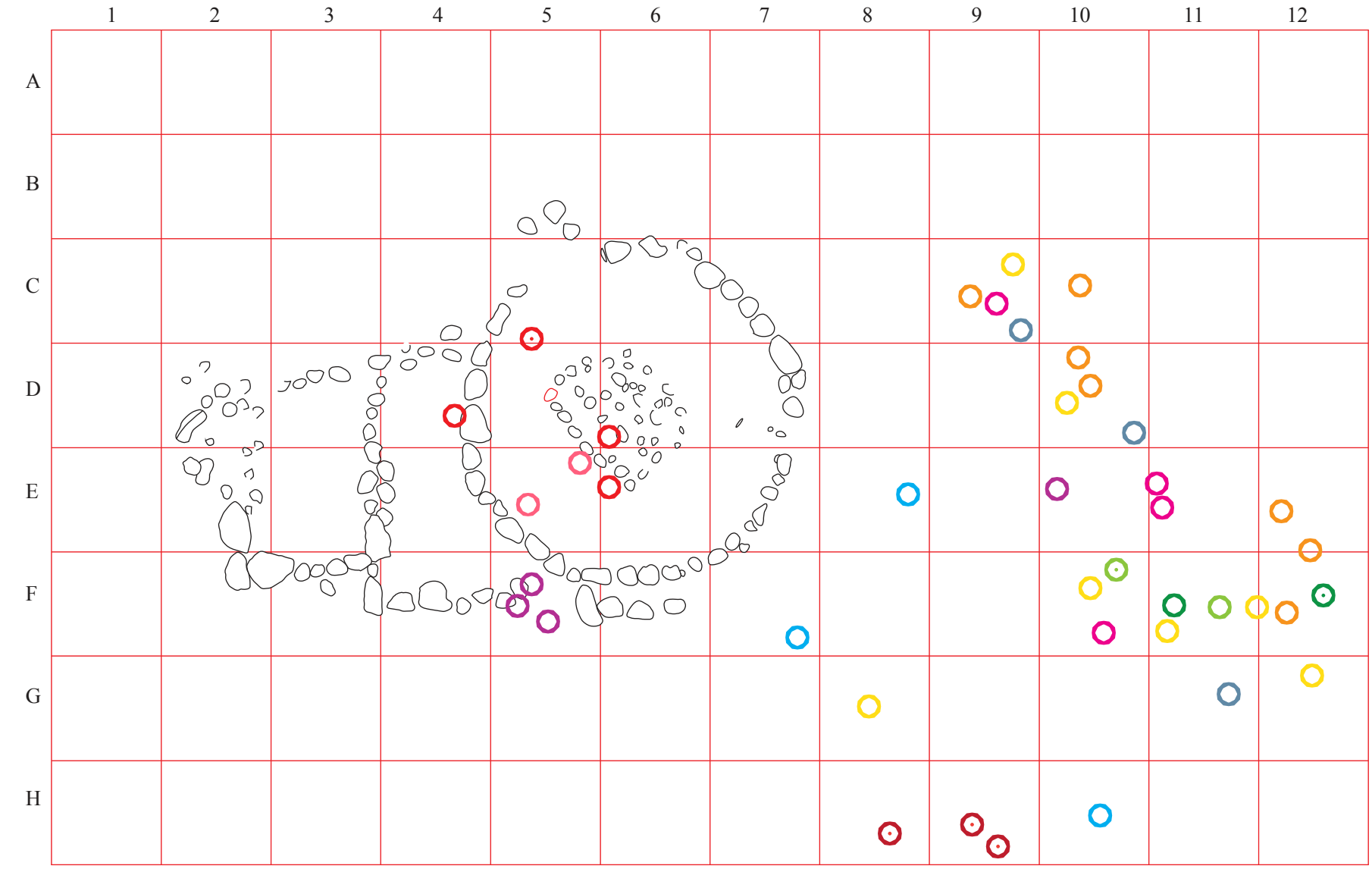

Joonis 12. Nõude jagunemine kaevatud alal.

Lisa 3. Tahvlid

Tahvel 1. Kalmest leitud panused (AI 5751)

Tahvel 2. Kalmest leitud asulamaterjal ja keraamika (AI 5751)

Tahvel 3. Keraamika kalmepinnalt

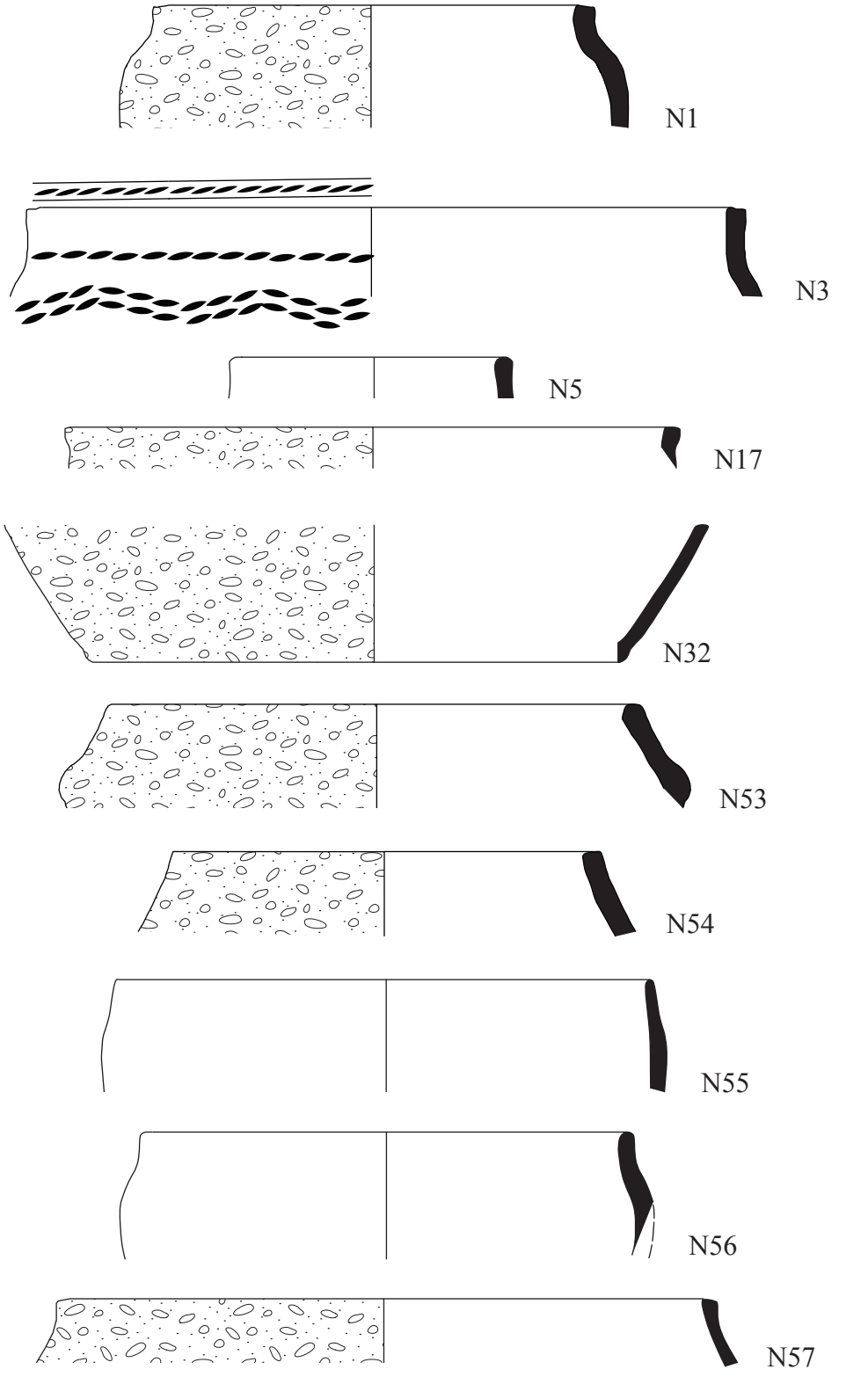

Tahvel 4. Keraamika kalmepinnalt

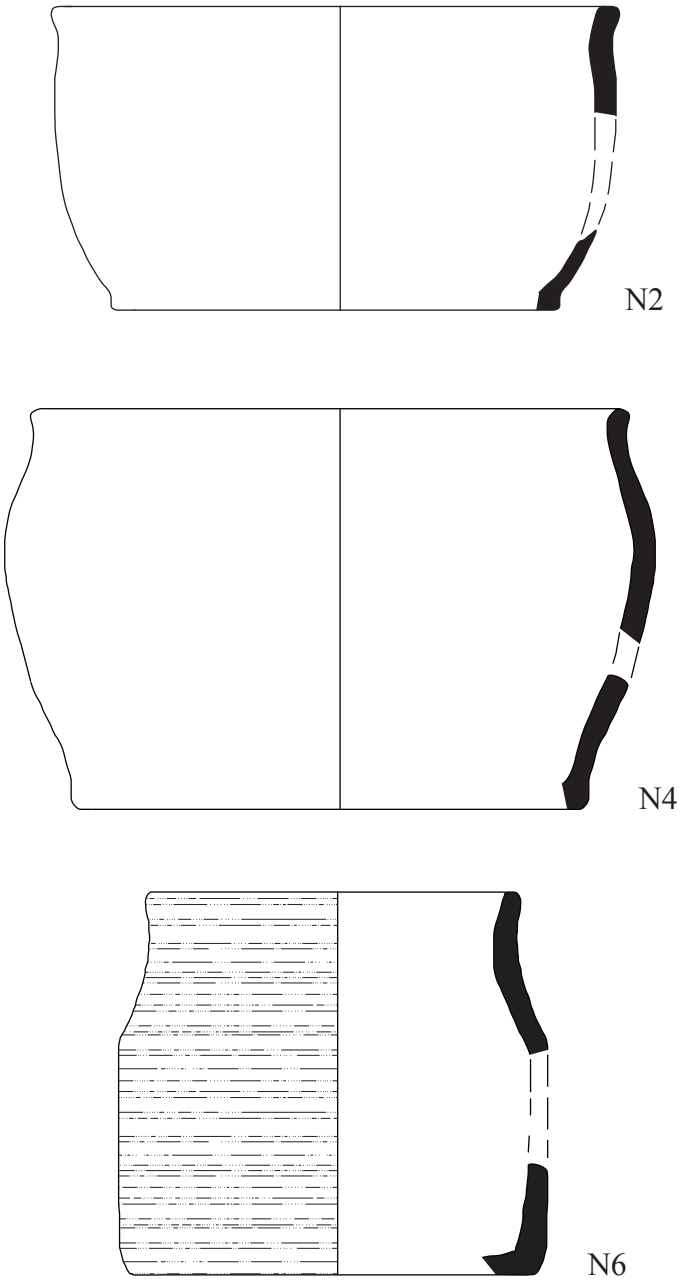

Tahvel 5. Jämekeraamika põlenud kivide lademest

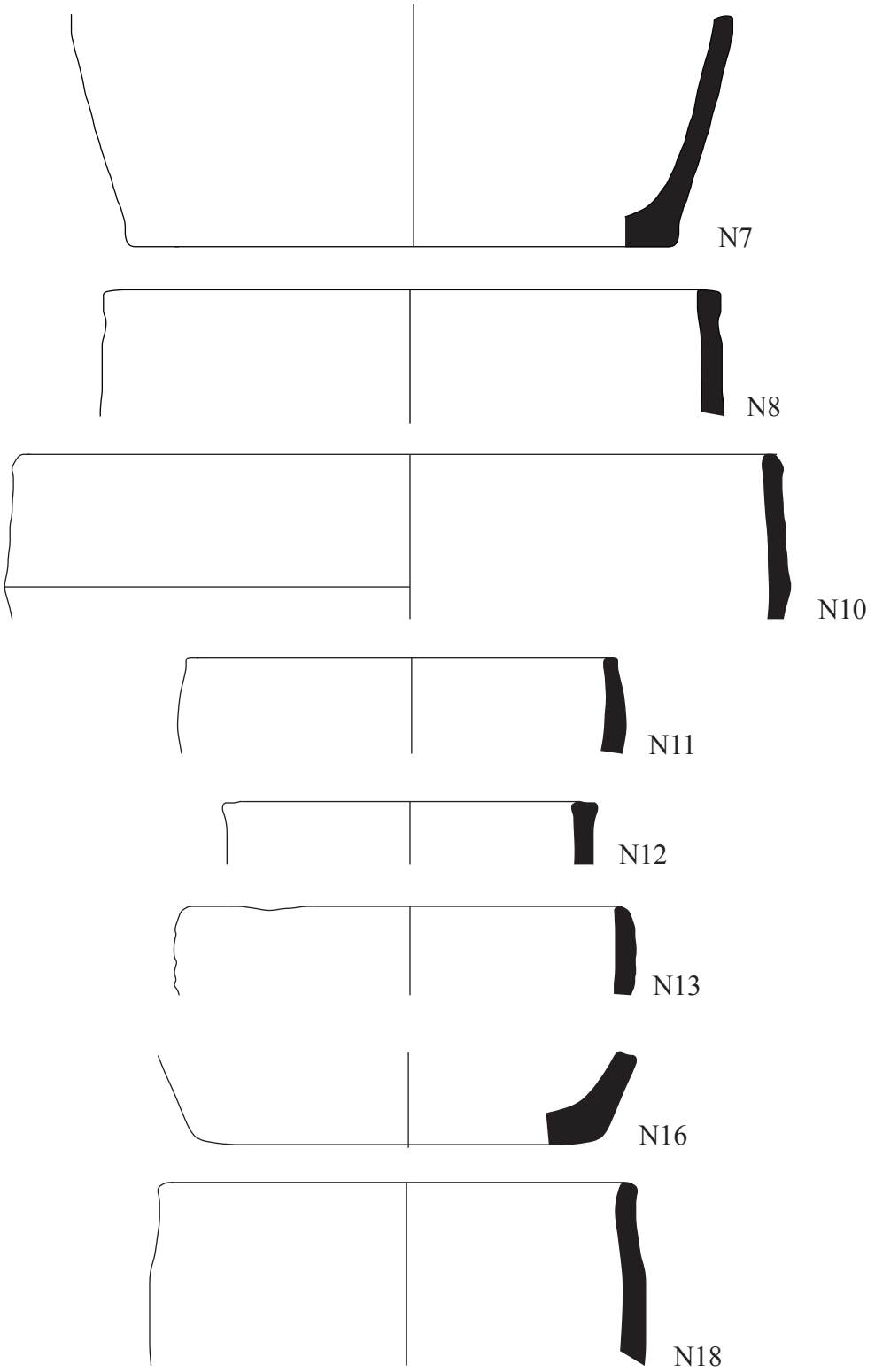

Tahvel 6. Jämekeraamika põlenud kivide lademest

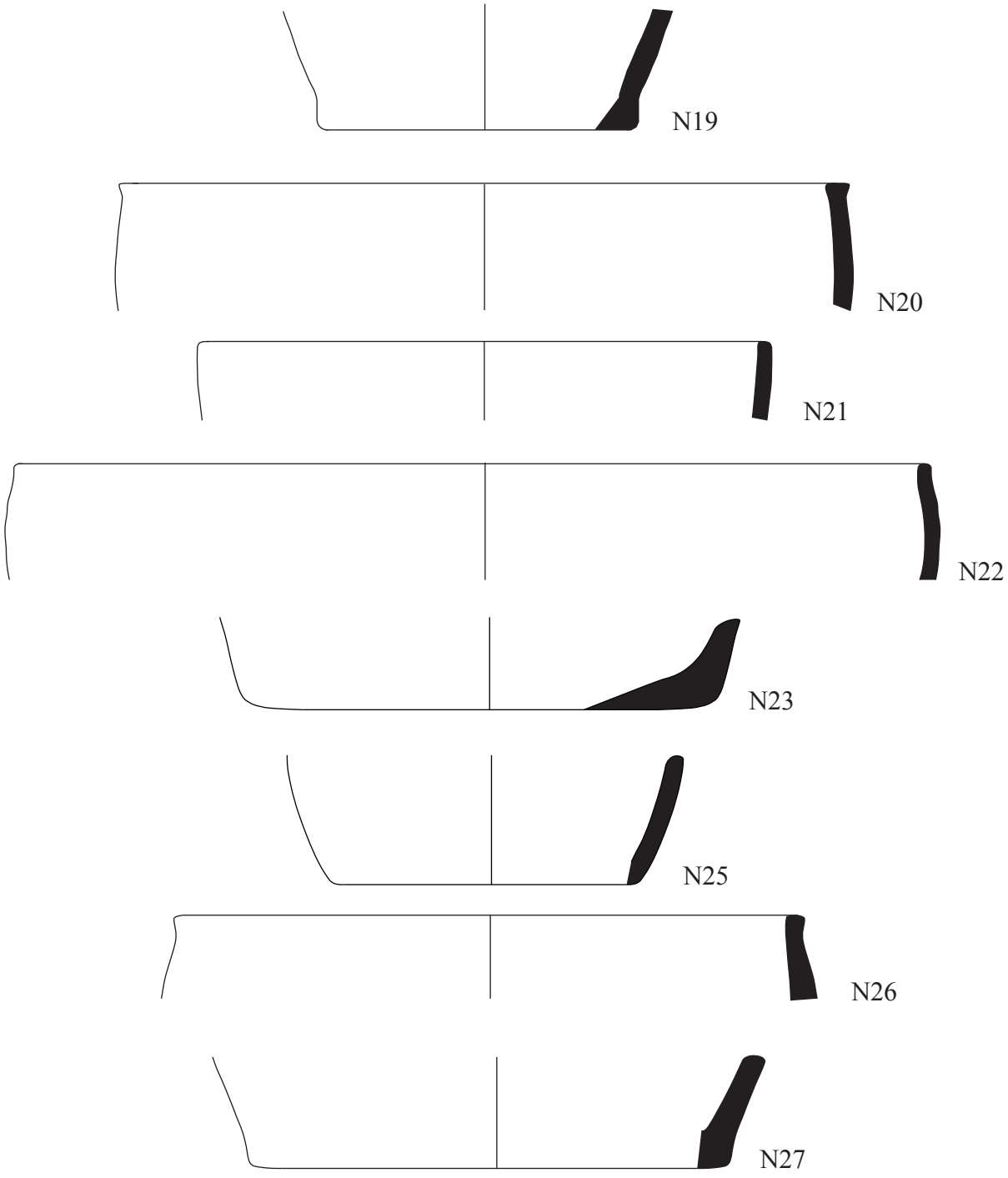

Tahvel 7. Jämekeraamika põlenud kivide lademest

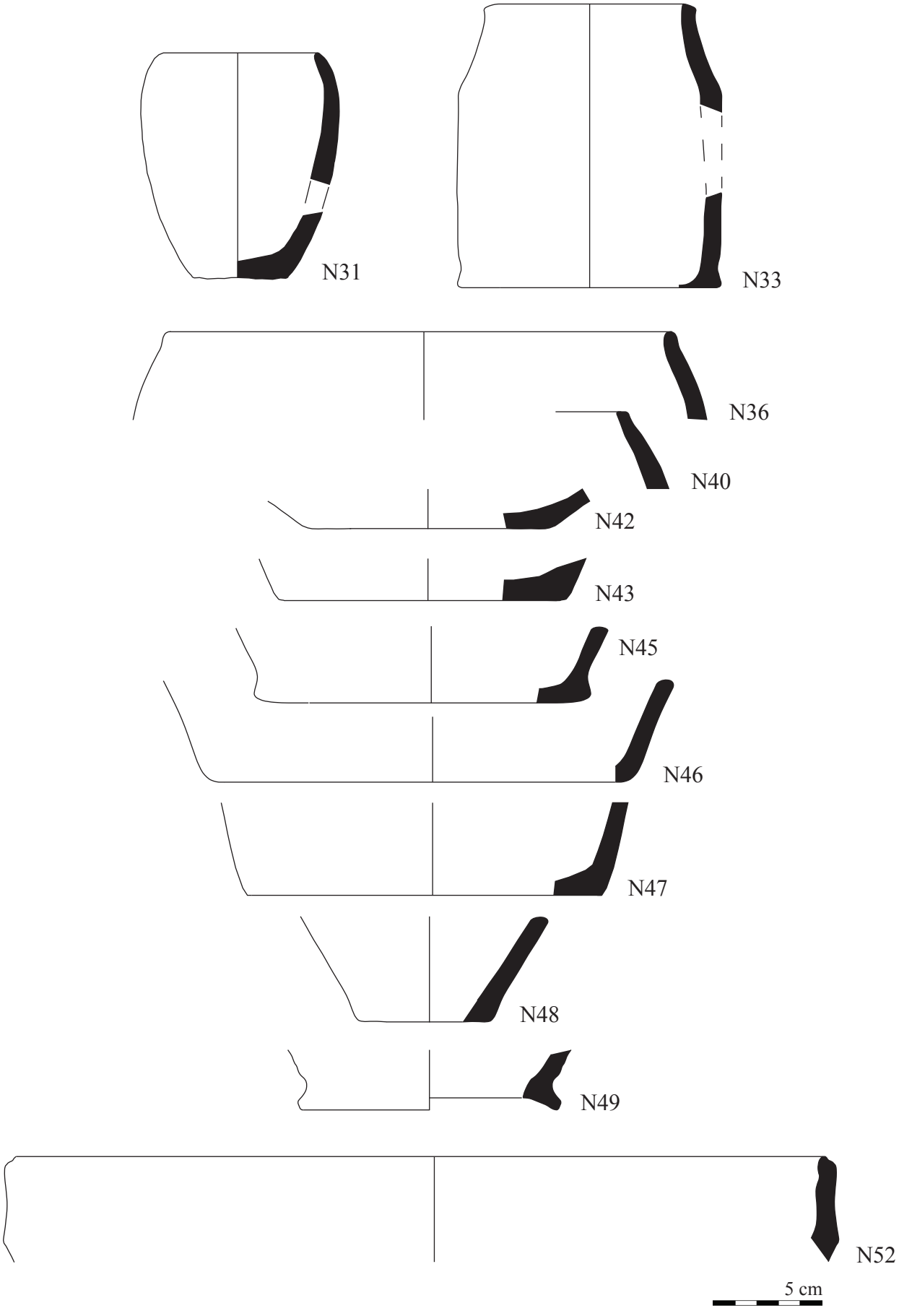

Tahvel 8. Peen- ja urbne keraamika põlenud kivide lademest

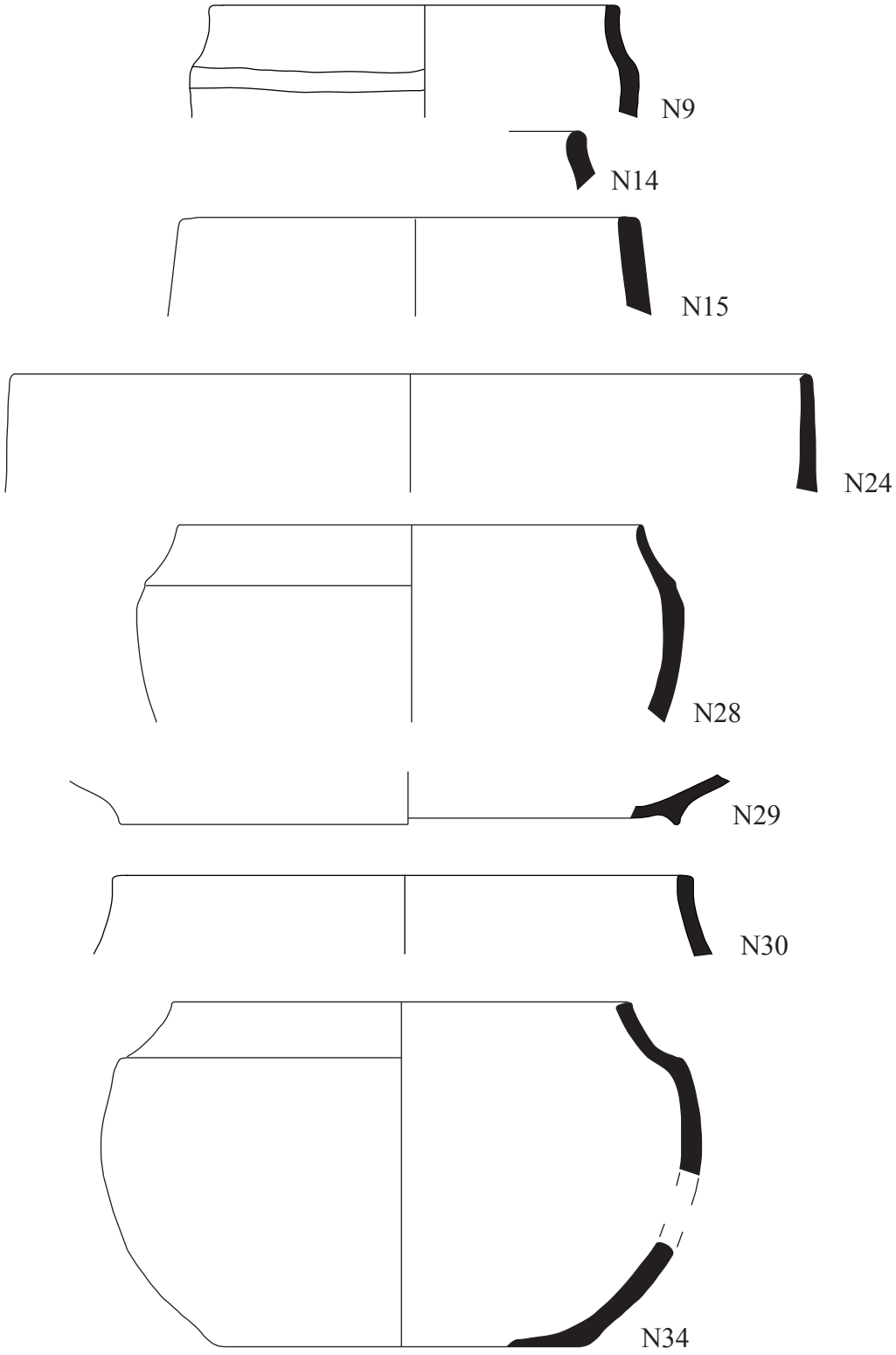

Tahvel 9. Peen- ja urbne keraamika põlenud kivide lademest

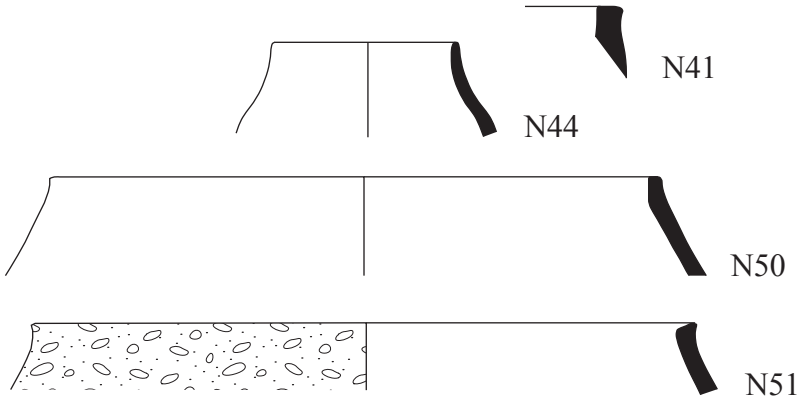

5 cm

Tahvel 10. Asukohaandmeteta jämekeraamilised nõud

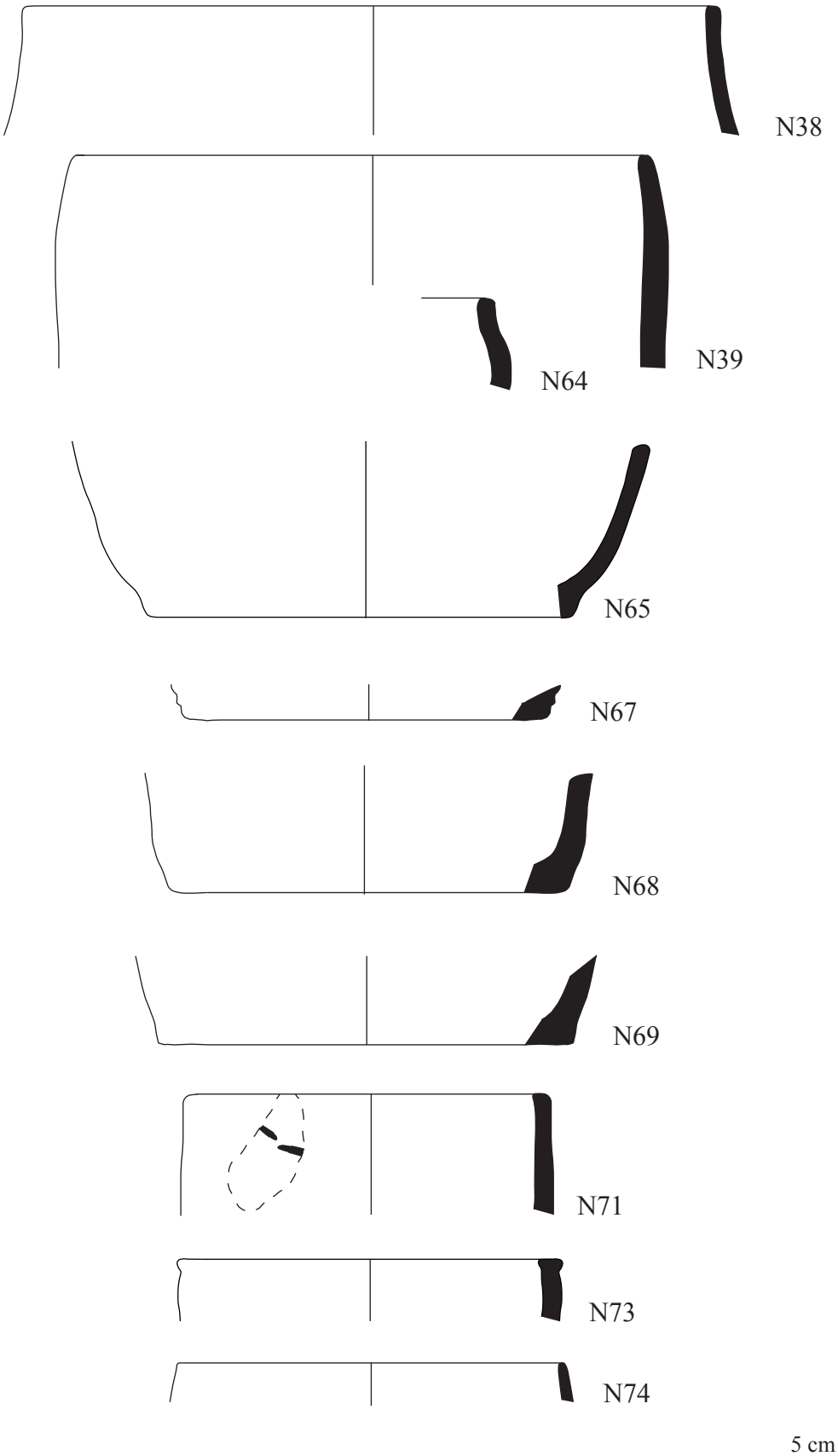

Tahvel 11. Asukohaandmeteta jämekeraamilised nõud

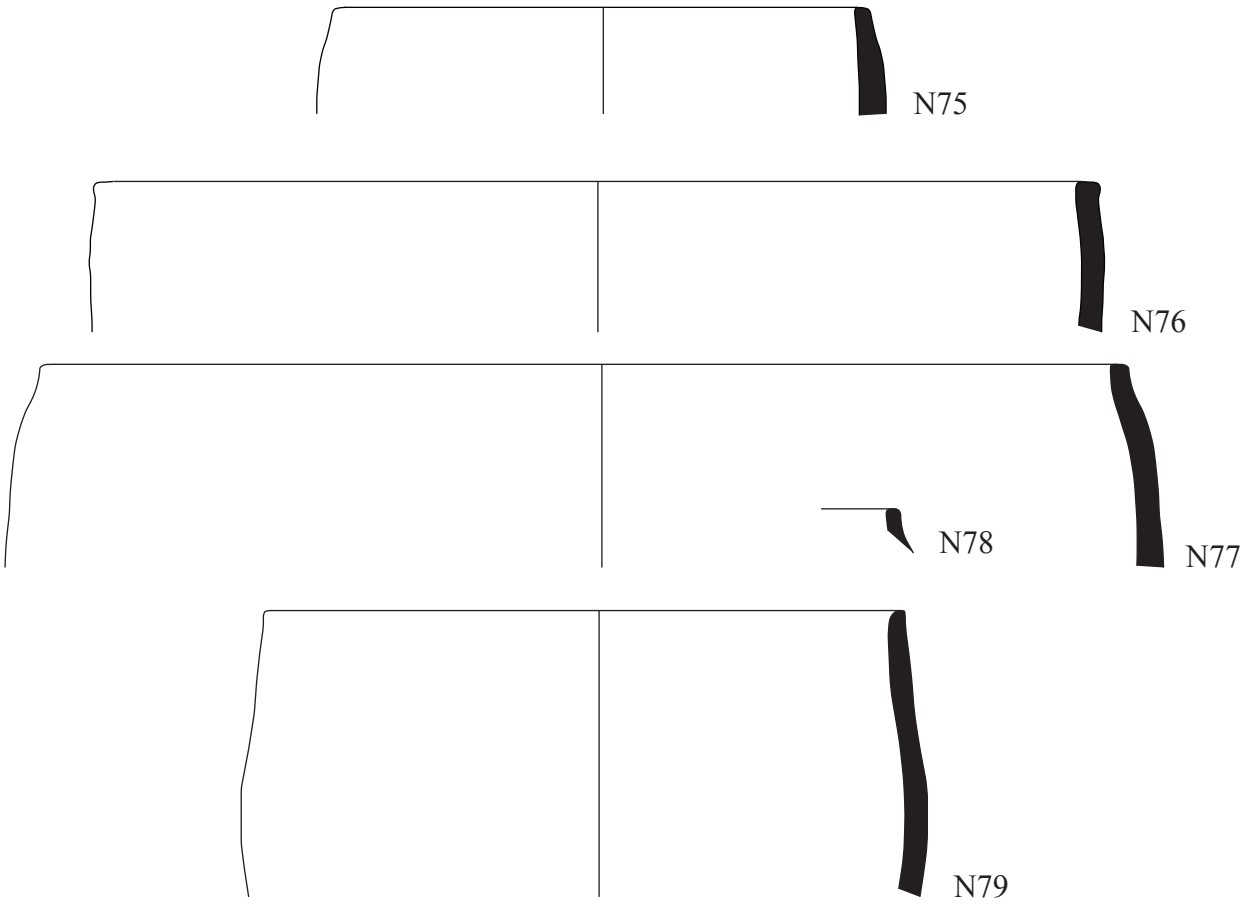

Tahvel 12. Asukohaandmeteta peen- ja urbne keraamika

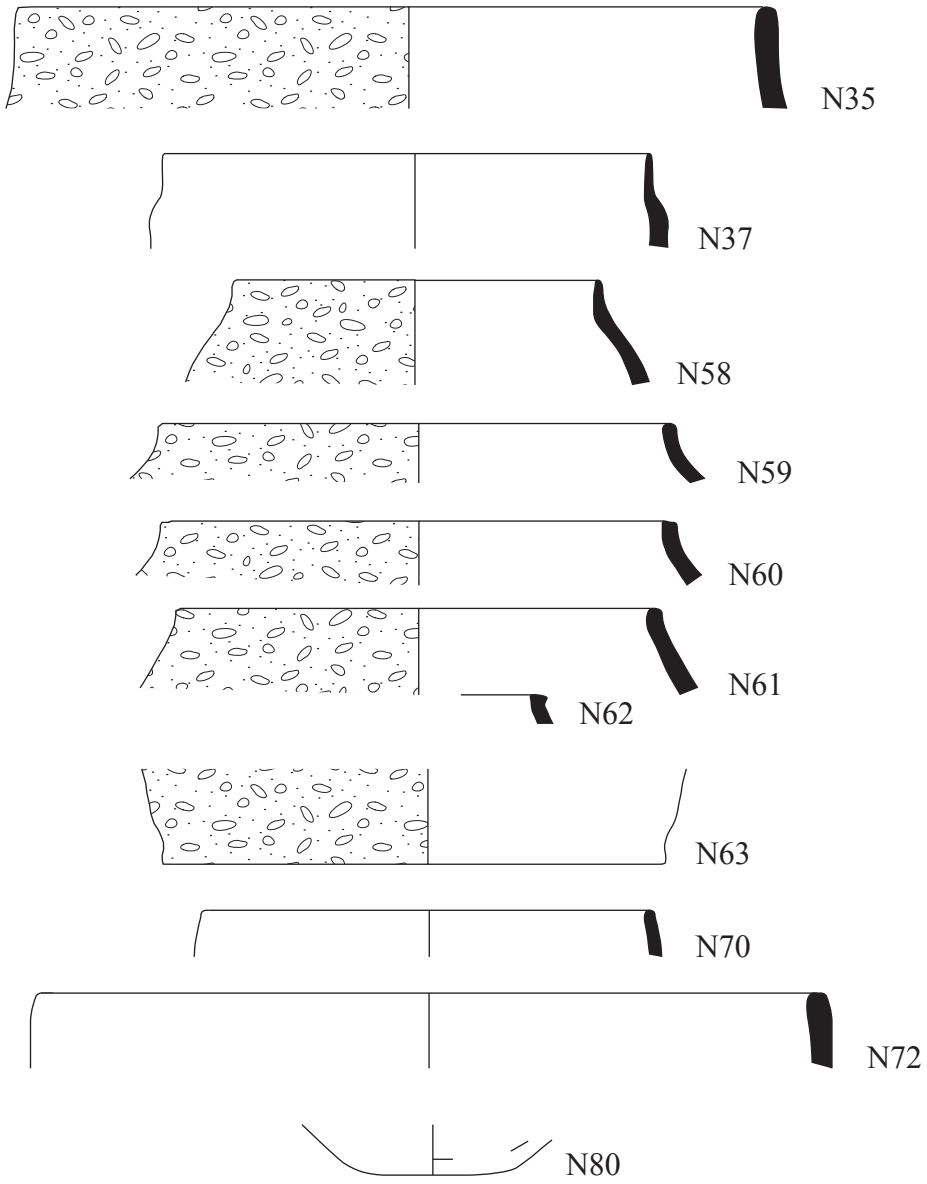

Kasutatud lühendid ja väärtused:

J – jämekeraamika
P – peenkeraamika
U – urbne keraamika
kkk – kivikirstkalme
pkl – põlenud kivid
*****–sisestatud juhul, kui väärtus olemas

0 – purd puudub
1 – liiv
2 – väike purd (suurus kuni 1 mm)
3 – keskmkine purd (suurus 1 mm)
4 – suur purd (suurus üle 1 mm)

Nimi	Katkete arv	Alanumbrid	Pealispinna värvus	Sisepinna värvus*	Purd	Põletuse aste	Suuava (cm)*	Põhi (cm)*	Tüüp	Dateering*	Asukoht
N1	32	1, 6	pruun		0, 1	I	külg: 14–18		U	eelrooma rauaaeg	kkk
N2	38	15	tumepruun		2	I	11–14		P	eelrooma rauaaeg	kkk
N3	60	17, 18, 30, 46	punakaspruun	helepruun	4	II	27–28		P	eelrooma rauaaeg	kkk
N4	15	18	helepruun	tumepruun	1, 2	II	17		P	eelrooma rauaaeg	kkk
N5	22	34, 36	punakaspruun	tumepruun	1	II	10		P		kkk
N6	57	45	tume hallikaspruun		2, 3	I	12		J	rooma rauaaeg	kkk
N7	NA	51	helepruun	tumepruun	2	II		20	J	I at II pool	pkl
N8	NA	51	tume hallikaspruun		3	I	23		J	I at II pool	pkl
N9	6	51	tumepruun		1	I	õlg: 17		P		pkl
N10	35	47, 50, 52, 53, 54, 55, 56	punakaspruun	tumepruun	1, 2	II	28		J		pkl
N11	7	65	helepruun	pruun	1, 2	III	16–17		J		pkl
N12	6	61, 67	pruun		2, 3	I	14		J		pkl
N13	7	66, 68	helepruun	helepruun	1, 3, 4	II	16		J		pkl
N14	6	62, 68	helepruun	hallikas	1	II			P		pkl
N15	41	69	tuhm tumepruun	hallikaspruun	1, 2	II			P		pkl
N16	3	70, 79, 103	helepruun	helepruun	3, 4	III		14–15	J		pkl
N17	13	73	helepruun	hall	0	II	22–23		U		kkk

N18	26	51, 83, 109, 111, 285, 294, 295, 296, 304	helehall/pruun		1, 2, 3	I	14–34		J	I at II pool	pkl
N19	29+	88, 95, 96, 135, 136, 137	punakaspruun	tumehall	1, 2_3	II		12	J		pkl
N20	75	94	punakaspruun	hall	1, 2	II	29		J	8. saj kuni II at algus	pkl
N21	3	88	tuhm tumepruun		3, 4	I	20–24		J	I at II pool	pkl
N22	2	96	punakaspruun	pruun	1, 2, 3	II	36–38		J	I at II pool	pkl
N23	27	98	hallikaspruun		1, 3	I/III		18–19	J	I at II pool	pkl
N24	4	98	tumepruun	tumepruun	1, 2	II	30		P	I at II pool	pkl
N25	5	105, 108, 110	helepruun		1, 2	III		12	J	hilispronksiaeg kuni 8. saj	pkl
N26	3	105, 109, 111	tumepruun		1, 2, 3	III	24–25		J	12.-9. saj	pkl
N27	25	108, 110, 111	tumepruun	hall	1, 2, 3	II		17–21	J	I at II pool	pkl
N28	44	129	tuhm tumepruun		2	I	17–18	10	P	5.-8. saj	pkl
N29	13	134	hele punakaspruun		1, 2	II		21	P	10.-11. saj	pkl
N30	2-3	134, 135	tuhm tumepruun		1, 2	I	22		P	noorem rooma rauaaeg, rahvasterännuaeg	pkl
N31	8	133, 135	helepruun		2, 3	III	7	4,5	J	I at II pool	pkl
N32	74	147	punakaspruun		3, 4	I/II		20+	U	8.-10. saj	I tarand
N33	23	167, 168, 169	punakaspruun	hall	2, 3, 4	II/III	24–26	10–12	J		pkl
N34	12	170, 172, 176	tuhm tumepruun	tume/helepruun	1, 2	I	22–25	14	P	8.-10. saj	pkl
N35	2	189	helepruun		0, 1	III	21–27		U	I at I pool	NA
N36	9	203	tuhm pruun	tumehall	1, 2, 3	II	23–25		J	I at I pool	pkl
N37	2	283	tumh tumepruun		2	I	16		P	8.-10. saj	NA
N38	2	287, 288	pruun	tumepruun	2, 3	II	27		J		NA
N39	5	303	helepruun		2, 3	III	22		J	I at II pool	NA
N40	1	51	helepruun	tuhm tumepruun	3, 4	II			J	8.-11. saj, I at II pool	pkl
N41	1	67	tuhm tumepruun		2	I	NA		P		pkl
N42	1	85	helepruun	tumehall	2, 3, 4	II		11	J	hilispronksiaeg kuni 8. saj	pkl
N43	1	98	punakapruun	hallikapruun	2	III		13	J	I at II pool	pkl
N44	1	88	helepruun		1,2	I	6		P		pkl

N45	1	115	pruun	hall/pruun	3, 4	III		15	J	I at II pool	pkl
N46	1	115	pruun	hall/pruun	3, 4	III		19	J		pkl
N47	1	115	pruun	hall/pruun	3, 4	III		16–17	J	kuni II at algus	pkl
N48	1	115	pruun	hall/pruun	3, 4	III		6	J	I at II pool, II at algus	pkl
N49	1	117	tuhm tumepruun		1, 2, 3	I		11–12	J		pkl
N50	1	122	tuhmtumepruun		1, 2	I	19–21		P		pkl
N51	1	122	tumepruun		0, 1	I	kuni 22		U		pkl
N52	1	123	punakaspruun	pruun	1, 3, 4	III	38+		J	I at II pool, II at algus	pkl
N53	1	188	punakas	tumehall	0	II	15–23		U		I tarand
N54	1	188	helepruun	beež	0	III	12–18		U		I tarand
N55	1	188	helepruun		3, 4	I/III	18–22		J		I tarand
N56	1	188	punakaspruun	tumepruun	2, 4	I	külg: 20		J		I tarand
N57	1	190	tumepruun		0	III	21–27		U		I tarand
N58	1	227	punakas	helepruun	0, 1	II/III	8–12		U		NA
N59	1	232	hele punakaspruun	tumepruun/hall	0	II	17		U		NA
N60	1	232	helepruun		0	III	16–18		U		NA
N61	1	232	helepruun	tumehall	0	II	14–17		U		NA
N62	1	232	tuhm tumepruun		0	III	13–22		U		NA
N63	1	234	hall		0	I		14–18	U		NA
N64	1	250	punakaspruun	pruun	3, 4	III			J	8. saj kuni II at algus	NA
N65	1	278	tumepruun		2	I	14–17		J	I at II pool	NA
N66	1	279	hallikas tumepruun		2	I	14		P	8.-10. saj	NA
N67	1	269	tumepruun	hall/helepruun	3, 4	III		14	J	I at II pool	NA
N68	1	273	pruun	tumepruun	3	III		16	J	hilispronksiaeg kuni 8.-10. saj	NA
N69	1	275	helepruun	tuhm tumepruun	3, 4	III		16	J	hilispronksiaeg kuni 8.-10. saj	NA
N70	1	282	tumepruun		1, 2	I	14–15		P	I at II pool	NA
N71	1	284	helepruun		2, 3	III	6-13		J	I at II pool	NA
N72	1	286	tumepruun	punakas	3	III	26		P	I at II pool	NA
N73	1	289	helepruun		1, 3, 4	I	14–15		J	8.-11. saj	NA
N74	1	290	tuhm tumepruun		1, 3, 4	I	22–26		J	I at II pool	NA
N75	1	292	punakaspruun	helepunane	3, 4	III	16–18		J	8.-11. saj	NA
N76	1	293	tumepruun		3	I	31–34		J		NA
N77	1	297	punakapruun	tumepruun	1, 3, 4	II	36–38		J	8.-11. saj	NA
N78	1	300	helepruun	tumepruun	1, 2	III	27–31		J	8.-11. saj	NA
N79	1	301	tuhm tumepruun	hall	3, 4	II	21–22		J	I at II pool	NA
N80	1	306	helepruun	punakaspruun	2, 4	III		5,5	P	I at II pool, II at algus	NA

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Janika Viljat, _____
(*autori nimi*)
(sünnikuupäev: 17.05.1990 _____)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
Mustjala Võhma varane tarandkalme Saaremaal _____
_____
_____,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on Valter Lang _____,
(*juhendaja nimi*)

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus/Tallinnas/Narvas/Pärnus/Viljandis, 10.05.2016_____ (*kuupäev*)